

**ПРАВО В УМОВАХ ВІЙНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

**LAW IN THE CONDITIONS OF WAR:
ISSUES OF THEORY AND PRACTICE**

ISBN 978-80-974336-4-2
EAN 978809733642

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО
ПРАВознавства
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА КРАЇН ЄВРОПИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ПРАВОСУДДЯ
АСОЦІАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ОСВІТНЬОГО ТА
НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

ПРАВО В УМОВАХ ВІЙНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

*Міжнародна
колективна монографія*

Братислава–Ужгород, 2023

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION
«UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF LAW
DEPARTMENT OF CONSTITUTIONAL LAW AND COMPARATIVE
JURISPRUDENCE
INSTITUTE OF STATE AND LAW OF EUROPEAN COUNTRIES
RESEARCH INSTITUTE OF THEORY AND PRACTICE OF JUSTICE
ASSOCIATION OF INTERNATIONAL EDUCATIONAL AND
SCIENTIFIC COOPERATION
INSTITUTE OF STATE AND RIGHTS NAMED BY V.M. KORETSKY NAS OF UKRAINE

LAW IN THE CONDITIONS OF WAR: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE

*International
collective monograph*

Bratislava–Uzhhorod, 2023

Монографія є комплексним науковим дослідженням проблематики реалізації прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина в умовах правового режиму воєнного стану. В рамках наукового видання окреслено питання функціонування Конституції України в умовах війни, визначено допустимі обмеження конституційних прав та свобод, розглянуто особливості функціонування громадянського суспільства, судових та правоохоронних органів, досліджено проблематику військового гуманітаризму та волонтерства, визначено актуальні проблеми захисту прав людини у сфері безпеки і оборони, розглянуто питання освіти та науки в умовах війни.

Дане наукове видання буде корисним для студентів, аспірантів, викладачів, суддів, адвокатів, прокурорів та інших осіб, котрі цікавляться цією проблематикою.

Наукові редактори:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, докторант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Скрипнюк Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Продан Вікторія Іванівна – старший викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет», аспірант.

Рецензенти:

Берназюк Олександр Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права Європейського університету

Медвідь Андрій Богданович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права, директор науково-практичного центру дослідження та захисту конституційних прав особи Львівського торговельно-економічного університету.

Рекомендовано до друку Вченою радою юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол №6 від 15.11.2022 р.)

Справедливий Закон –
найвища суспільна мудрість

Дана монографія присвячена світлій пам'яті всіх тих, хто віддав найдорожче – своє життя за Україну.

За нашу і Вашу свободу!

Пам'ятаємо... молимося... сумуємо..., працюючи перемагаємо!

За дорученням авторів колективної монографії проф. Ю.М. Бисаги, проф. Д.М. Белова, проф. О.В. Батанова, доц. В.В. Берч, проф. Л.М. Дешко, проф. В.В. Заборовського, ст. викл. В.І. Продан.

ЗМІСТ

Бисага Ю. М. Функціонування Конституції в умовах війни. Стабільність та динамічність Основного Закону	11
Скрипнюк О. В. Конституційно-правовий захист та реалізація прав і свобод людини в умовах війни: світовий та український досвід	17
Батанов О. В. Проблеми захисту прав людини у сфері безпеки й оборони (інститут військового омбудсмана)	31
Бєлов Д. М. Зміна сучасної парадигми українського права: результат військової агресії з боку рф	40
Бєлова М. В. Релігія та право: нові підходи після вторгнення рф на території незалежної України	51
Берч В. В., Продан В. І. Дитинство, освіта та наука в умовах війни	72
Васильченко О. П., Дешко Л. М. Роль Ради ООН з прав людини в розгляді ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини в сфері охорони здоров'я росією на території України	77
Васильчук Л. Б. Еко тероризм росії як складова геноциду українського народу	85
Гаргонич О. В. Ризики декодифікації господарського законодавства для успішної відбудови економіки України ...	93
Гомонай В. В. Правова природа Будапештського меморандуму: юридична нікчемність чи гарантована безпечність	108
Греца С. М., Греца Я. В. Юридичний зміст обов'язку захищати вітчизну в конституціях країн Європейського Союзу та України	114

Дранчак К. В. Обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану.....	126
Дробуш І. В. Волонтерство як дієва форма взаємодії громадянського суспільства та влади в умовах збройної агресії рф	131
Живуцька-Козловська Е. Військовий гуманітаризм.....	142
Заборовський В. В. Здійснення адвокатської діяльності та захист прав адвоката в умовах війни.....	150
Натуркач Р. Витоки наукових пошуків конституціоналістів України щодо оптимальної моделі побудови взаємовідносин центрального банку держави з органами державного управління та інституціями міжнародних (неурядових) організацій	160
Бисага Г. Ю. До питання про націоналізацію майна в умовах воєнного стану	166
Петрецька Н. І. Вплив організацій громадянського суспільства на модернізацію юридичних сервісів захисту прав людини в умовах війни	171
Пирога І. С. Теорія та практика обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану.....	178

CONTENT

Bysaga Yu. Functioning of the constitution in conditions of war. Stability and dynamics of the basic law	11
Skrypnyuk O. Constitutional and legal protection and implementation of human rights and freedoms in war conditions: worlds and Ukrainian experience	17
Batanov O. Problems of human rights protection in the sphere of security and defense (institute of the military ombudsman) . . .	31
Byelov D. Changing the modern paradigm of Ukrainian law: the result of military aggression by the russian federation	40
Byelova M. Religion and law: new approaches after the invasion of the russian federation on the territory of independent Ukraine . .	51
Berch V., Prodan V. Childhood, education and science in the conditions of war	72
Vasylchenko O., Deshko L. The role of the UN Human Rights Council in considering situations related to violations of human rights in the field of health care by russia on the territory of Ukraine.	77
Vasylchuk L. Russia's eco-terrorism as a component of the genocide of the Ukrainian people.	85
Garagonych O. Risks of decodification of economic legislation for the successful reconstruction of the economy of Ukraine	93
Homonay V. The legal nature of the Budapest Memorandum: legal nullity or guaranteed safety.	108
Gretsa S., Gretsa Ya. The legal content of the duty to defend the homeland in the constitutions of the countries of the European Union and Ukraine.	114

Dranchak K. Limitation of human and citizen rights and freedoms under martial law.....	126
Drobush I. Volunteering as an effective form of interaction between civil society and the authorities in the conditions of armed aggression of the russian federation	131
Żywucka – Kozłowska E. War humanitarianism	142
Zaborovsky V. Advocacy and protection of lawyer’s rights in wartime conditions	150
Naturkach R. Origins of scientific research by constitutional scientists of Ukraine for an optimal model of building relationships of the central bank of the state with bodies of state government and institutions of international (ingovernmental) organizations.....	160
Bysaga H. To the issue of nationalization of property under martial law.....	166
Petretska N. The influence of civil society organizations on the modernization of legal services for the protection of human rights in conditions of war	171
Pyroha I. The theory and practice of restricting the rights and freedoms of citizens under martial law	178

ФУНКЦІОНУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ. СТАБІЛЬНІСТЬ ТА ДИНАМІЧНІСТЬ ОСНОВНОГО ЗАКОНУ

Бисага Юрій Михайлович,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України,
м. Ужгород, Україна
yuri.bisaga@gmail.com*

Анотація: Правовою основою воєнного стану, а також будь яких інших відносин правового характеру, які мають місце в державному середовищі служить Конституція України, яка є Основним Законом держави, актом вищої юридичної сили, має пряму та загальнообов'язкову дію. Питання щодо механізму реалізації конституційних положень у життя в умовах воєнного стану, а також проблематика трансформації та належного трактування конституційних положень є актуальними та назрілими в сьогоdnішніх умовах.

Ключові слова: Конституція України, Основний Закон, війна, воєнний стан, стабільність та динамічність Основного Закону.

Відмітимо, що слова «constitutio» у перекладі з латинської мови дослівно інтерпретується як «устрій», «встановлення», «погодження» [1, с. 8]. В загальному, термін «конституція» тлумачиться як політико-правовий документ, в якому офіційно представлені та нормативно закріплені базові принципи суспільного та державного устрою: правова природа державної

влади, теорія власності, права та свободи громадян, специфіка територіального устрою, а також механізм реалізації владних функцій народу [2, с. 62].

Погоджуємось із позицією, викладеною науковцями Національного університету Одеської юридичної академії, згідно якої, сферу юридичних властивостей Конституції складають: 1) власний та самостійний предмет правового регулювання, конкретизований у нормах Конституції України (наприклад, у ст. 92); 2) вища юридична сила у порівнянні зі звичайними законами; 3) утруднений порядок прийняття [3, с. 36].

Однак, як справедливо впливає з практичного нормативного регулювання конкретної ситуації, впровадження воєнного стану [4] обумовило певне гальмування в загальних конституційних процесах та, принаймні, прослужило підґрунтям для розгляду додаткових характеристик Конституції, як універсального документу, які, зокрема, мають місце в назрілих умовах.

Так, зважаючи на факт існування та функціонування Конституції як універсального документу, справедливо виникає питання щодо забезпечення доступності та максимальної реалізованості всіх конституційних гарантій за надзвичайних умов, в нашому випадку – в умовах агресивної війни з боку РФ. Так, положеннями Закону «Про правовий режим воєнного стану» під поняттям воєнного стану розуміється: «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інте-

ресів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [5]. Відтак, проаналізувавши аспект нормативного врегулювання, можна дійти до висновку, що будь яка із надзвичайних умов тягне за собою дестабілізацію, паніку та свавілля. А відтак, вплив інструментів конституціоналізму, як справедливо впливає із зазначеного, значно мінімізується, оскільки владні суб'єкти піддаються моральній паніці та зростає висока ймовірність прийняття нерациональних рішень. В даному випадку перед концепцією «конституціоналізму» виникає надважливе завдання із забезпечення ефективної моделі дій за вказаної ситуації, зокрема:

- передбачення Конституцією та законами випадків, за яких допускається внесення змін до законодавства, а особливо в частині обмеження прав та свобод людини і громадянина, мінімізація таких обмежень; короткостроковість новообмежень та суворе мотивування та обґрунтування причин введення;

- окреслення кола суспільних правовідносин обмеження чи скасування яких є суворо забороненим [6, с. 299-300].

Так, на думку Луцького Р. П., доктора юридичних наук, професора, директора Науково-дослідного інституту імені Академіка Івана Луцького, у сфері функціонування Конституції в умовах війни необхідно виділяти наступні принципи засади:

- аспект видозмінення Конституції за умов воєнного стану. Будь які видозмінення конституційних положень за вказаних обставин, на думку професора є доволі серйозною загрозою у світлі подальшої реалізації конституційних норм. Як слушно зазначає автор, Конституція є результатом владної волі народу, а відтак, якщо будь які трансформуючі складові пронизують Основний Закон внаслідок реалізації політичної волі владних структур, то в такому випадку рівень поваги, а отже і виконання конституційних положень є надзвичайно сумнівним;

- нелегітимність видозміненої Конституції за воєнного стану. Даний пункт встановлює пряме обмеження на проведення будь якого роду конституційних реформ за умов воєнного

стану, окрім того, всі видозмінення являтимуться нікчемними та нелегітимними з огляду на порушення прямої конституційної заборони;

- утруднена можливість реалізації конституційних положень на окупованих державних територіях, а отже і ускладнене запровадження конституційних реформ. Так, часткова реалізація конституційних положень не може досягти поставлених цілей при розробці конкретного проєкту, а відтак ставиться під сумнів механізм реалізації конституційної реформи та і Конституції взагалі [7, с. 4].

Вважаємо за доцільне виділити серед специфічних ознак функціонування Конституції в умовах воєнного стану стабільність та динамічність Конституції, зокрема:

- *стабільність Конституції України*, яка є ключовою, парадигмальною засадою теорії вітчизняного конституціоналізму. Відмітимо, що ознака стабільності функціонування Конституції України за умов воєнного стану відображається, зокрема, в наступному: особлива ієрархія Конституції по відношенню до інших НПА, що своєю чергою підтверджує в певній мірі стабільність Основного Закону, спеціальний порядок внесення змін та доповнень до Конституції (ст. 157 Конституції України, що встановлює пряму заборону на зміну Конституції в умовах воєнного або надзвичайного стану), визнання Конституції зародком «народної волі», збереження конституційних гарантій прав та свобод осіб в максимально-можливій площині (ст. 64 Конституції України, яка вказує на неможливість обмеження гарантій конституційної рівності, позбавлення громадянства та права зміни громадянства, права на життя, поваги до людської гідності, на свободу та особисту недоторканність, на направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень до органів державної влади, місцевого самоврядування, на житло, на судовий захист прав і свобод людини і громадянина, на відшкодування моральної та матеріальної шкоди, на професійну правничу допомогу тощо) [8].

- *динамічність Конституції України*, що в першу чергу вказує на адекватне реагування Основним Законом на надзвичайні трансформації навколишнього середовища. Іншими словами динамізм Конституції є свого роду трактуванням Конституції як живого інструменту, тобто акту, який відповідно трактує конституційні положення згідно вимог часу та відповідно до назрілих викликів. Динамічність Конституції в умовах воєнного стану прослідковується, зокрема, в наданні громадянам конкретного переліку конституційних гарантій, які є своєрідним балансом у прірві між стандартним функціонуванням конституційно-правового статусу людини і громадянина та екстремальною ситуацією, що склалася, в нашому випадку обставинах війни. Так, згідно ст. 41 Конституції України, у випадку необхідності здійснення примусового відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосовано лише у випадку суспільної необхідності та з умовами попереднього та повного відшкодування вартості такого об'єкту [8]. Крім того, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» гарантується дотримання таких стандартів, як виплати мінімальної заробітної плати, мінімального терміну відпустки та часу відпочинку між змінами, максимальний робочий час, врахування стану здоров'я особи тощо [5].

Список літератури:

1. Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Львів: Астролябія, 2003. С. 8—11.
2. Конституційне право України: підручник. 11-те видання (присвячене 25-ій річниці Конституції України та 30-ій річниці незалежності України): перероблене та доповнене. Ужгород: РІК-У. 2022. 516 с.
3. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. / М.В. Афанасьєва, Ю.Ю. Бальцій, Ю.Д. Батан [та ін.]; за заг. ред.

- М.В. Афанасьєвої, А.А. Єзерова; тех. ред. Ю.Д. Батан. Одеса: Юридична література. 2017. 256 с.
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022. № 64/2022. *Голос України*. 2022. № 37.
 5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. №389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015 р. № 28. Ст. 250.
 6. Бисага Ю.М. Екзистенція парадигми конституціоналізму за надзвичайних умов. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна*: матеріали Міжнар. наук-практ. конф., м. Ужгород, 26 травня 2022 р. Ужгород, 2022. 418 с.
 7. Луцький Р.П. Конституціоналізм в умовах війни. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/41-1.pdf> (дата звернення: 20.01.2023 р.).
 8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996 р. № 30. Ст.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: СВІТОВИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Скрипнюк Олександр Васильович,
*директор Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
академік НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-7052-3729ц*

Анотація: В статті досліджується національний та міжнародний конституційно-правовий захист та реалізація прав і свобод людини в умовах війни, які містять нормативно-правові та інституційні складники. До національного механізму належить упорядкована система конституційно-правових форм засобів та заходів. Міжнародно-правовий механізм утворює цілий комплекс міжнародно-правових засобів та інститутів для забезпечення реалізації міжнародно-правових норм у сфері прав людини. Останній утворюють два взаємопов'язані та взаємообумовлені складники – міжнародний нормативно-правовий (конвенційний) і міжнародний організаційно-правовий (інституційний).

Національний і міжнародний механізми реалізації та захисту прав і свобод людини наділені властивістю змінюватися та набувають різних вимірів і особливостей в залежності від умов їх реалізації (в умовах миру чи війни). Під час війни використання механізмів залежить від визначення природи конфлікту.

В статті аналізуються національне та міжнародне законодавство, які спрямовані на реалізацію прав і свобод людини

в умовах розв'язаної Росією широкомасштабної агресії проти України. Наголошується на специфіці та особливостях нормативно-правової основи національного механізму; досліджується перелік прав, які обмежуються державою в умовах оголошення воєнного стану та перелік прав людини, які не підлягають обмеженню в умовах війни.

Ключові слова: війна, права і свободи, захист та обмеження прав і свобод, національний та міжнародно-правовий механізми, законодавство.

Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини – це нормативно визначена, упорядкована система конституційно-правових форм, засобів та заходів, спрямованих на: створення реальних умов щодо фактичної, безперешкодної реалізації прав і свобод людини; попередження їх порушення; та їх поновлення у разі порушення. Це національний механізм, який діє в конкретній державі та містить нормативно-правовий та інституційний складники.

Водночас, функціонує і міжнародний механізм реалізації та захисту прав людини – це комплекс міжнародних нормативно-правових засобів та інститутів, що використовується державами для забезпечення реалізації міжнародно-правових норм у сфері прав людини та складається з двох взаємопов'язаних та взаємообумовлених складників – міжнародного нормативно-правового (конвенційного) і міжнародного організаційно-правового (інституційного).

Механізми (національний та міжнародний) реалізації та захисту прав і свобод людини змінюються та набувають різних вимірів і особливостей в залежності від того, в яких умовах вони діють, у мирний час або під час конфлікту. Для їх застосування в умовах конфлікту важливим є визначення природи конфлікту, оскільки від цього залежить зміст нормативно-правових та цілеспрямованість інституційних складників зазначених механізмів.

24 лютого 2022 р. РФ здійснила воєнний напад на суверенну Україну. Отже, на сьогоднішній день триває збройний конфлікт, який має кваліфікуючі ознаки агресивної війни РФ проти України. Цей висновок ґрунтується на теорії та практиці міжнародного права, зокрема, відповідає визначенню агресії, затвердженому Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. та положенням Женевських конвенцій 1949 р. Так, відповідно до ст. 2 Женевських конвенцій «ця Конвенція застосовується в усіх випадках оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не визнаний однією з них». Таким чином, терміни «війна» та «збройний конфлікт» співвідносяться як частина та ціле. Адже війна є одним із проявів (видів) збройного конфлікту та означає збройне протистояння між двома або декількома суверенними суб'єктами міжнародного права, якими можуть бути виключно держави (тобто це міжнародний збройний конфлікт), та характеризується певними ознаками: розірванням дипломатичних відносин між воюючими державами; анулюванням двосторонніх договорів; припиненням економічних, торгових, фінансових та ін. взаємовідносин між фізичними та юридичними особами держави-противника; дією спеціального правового режиму, при якому встановлюються часткові обмеження прав людини; застосуванням до громадян держави противника інтернування, тощо.

Триваюча збройна агресія РФ проти України та сучасний стан справ між Україною та росією надають підстави констатувати (з позиції міжнародного права) наявність стану війни між РФ та Україною. Проте, держава-агресор – РФ тривалий час не визнавала факт вторгнення на територію України та широко-масштабні боеві дії як акти проголошення і ведення війни та називала їх «спеціальною військовою операцією» в Україні. Така «тактика» РФ дуже просто пояснюється, оскільки застосування терміна «війна» вимагає формального її оголошення (відповід-

но до ст. 1 III Гаазької Конвенція про відкриття воєнних дій від 18 жовтня 1907 р.). Це, в свою чергою, тягне за собою відповідні міжнародно-правові наслідки та, зокрема, притягнення до міжнародно-правової відповідальності (ст. 5 Визначення агресії, яке прийняте Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1974 р.). Втім, відповідно до ст. 2 Женевських конвенцій 1949 р. збройний конфлікт між двома державами визнається міжнародним правом, навіть якщо одна зі сторін заперечує наявність стану війни.

Отже, триваючий збройний конфлікт, розпочатий через воєнну агресію РФ проти України, має всі ознаки війни.

В умовах війни актуалізується проблематика забезпечення прав і свобод людини, при цьому національний та міжнародний механізми їх реалізації та захисту набувають певних особливих ознак.

Що стосується *міжнародного механізму реалізації та захисту прав людини*, то слід зазначити таке. Під час міжнародного збройного конфлікту (війни) сторони мають дотримуватися міжнародного гуманітарного права, зокрема, чотирьох Женевських конвенцій щодо захисту жертв збройних конфліктів від 12 серпня 1949 р., до яких приєдналися всі держави світу, а саме – це Женевські конвенції: «Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях» (I); «Про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі» (II); «Про поводження з військовополоненими» (III); «Про захист цивільного населення під час війни» (IV). Важливе значення щодо міжнародного захисту прав людини мають Додатковий протокол до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів від 08 червня 1977 р. та Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. і Факультативний протокол до цієї Конвенції, що стосується участі дітей у збройному конфлікті від 25 травня 2000 р.

Положення цих джерел міжнародного гуманітарного права містять правила, відповідно до яких учасники збройного кон-

флікту під час ведення бойових дій зобов'язані відрізнати цивільних осіб та комбатантів, цивільні та військові об'єкти, скеровувати свої військові операції лише проти воєнних об'єктів, а також вживати всіх можливих заходів при виборі засобів та методів атак, щоб уникнути або звести до мінімуму випадкову загибель цивільного населення та пошкодження цивільних об'єктів. Крім того, міжнародне гуманітарне право містить норми, що визначають правила поведження з військовополоненими, хворими, пораненими та особами, які потрапили під контроль однієї зі сторін конфлікту (цивільні особи, люди, позбавлені свободи або які живуть в умовах окупації та ін.).

Росія грубо порушує положення міжнародного гуманітарного права, зокрема, офіційно зафіксовано численні порушення Четвертої Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р., Додаткового протоколу №1, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 р., а також Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Кримінального кодексу України та Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або тих, що принижують гідність видів поведження і покарання від 10 грудня 1984 р. Саме факти порушень цих міжнародних документів та нормативних актів відзначила організація Human Rights Watch (неурядова організація, яка здійснює моніторинг, розслідування та документування порушень прав людини) у своїй заяві (Ukraine: Executions, Torture During Russian Occupation. Apparent War Crimes in Kyiv, Chernihiv Regions). Так, у квітні 2022 р. співробітники цієї організації відвідали 17 міст і сіл на Київщині та Чернігівщині. Вони задокументували 22 позасудові страти, 9 випадків незаконного позбавлення життя, 6 потенційних випадків насильницького зникнення, 7 випадків тортур та записали 21 свідцтво мирних цивільних осіб про те, як їх незаконно утримували під вартою в нелюдських умовах.

Рада ООН з прав людини 12 травня 2022 р. схвалила Резолюцію щодо погіршення ситуації з правами людини в Україні внаслідок російської агресії.

Системний і масштабний характер мають такі злочини як: незаконне викрадення та утримання цивільних осіб, включаючи журналістів, представників місцевої влади; катування та принижуюче гідність поводження з полоненими; воєнні злочини проти довкілля та енергетичної безпеки; використання цивільних осіб та захищених цивільних об'єктів у якості «живого щита»; насильницьке переміщення громадян України на територію рф або окуповані нею території.

Безумовно, що всі ці злочини мають отримати відповідну правову оцінку, а винні особи мають бути притягнуті до відповідальності.

Інститут відповідальності за воєнні злочини є самостійним елементом інституційного механізму захисту прав людини. У сфері індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права важливим міжнародним документом є Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. Україна не є стороною цього міжнародного договору. Відповідно до ч. 6 ст. 124 Конституції України, Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду.

Слід відзначити, що в сучасних умовах збройної агресії рф проти України саме Міжнародний кримінальний суд (далі: МКС) є важливим, дієвим, інституційним елементом механізму притягнення до політичної відповідальності за воєнні злочини, вчинені на території України. Україна скористалася п. 3 ст. 12 Римського статуту, відповідно до якого держава, яка не є учасником Статуту може через подання відповідної заяви визнати юрисдикцію МКС. Україна визнала юрисдикцію МКС та отримала зобов'язання співпрацювати з ним. Для нормативного визначення обсягу та порядку співробітництва з МКС з метою

сприяння у притягненні до кримінальної відповідальності та покаранні осіб, які вчинили злочини, що підпадають під його юрисдикцію, прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» від 3 травня 2022 р. При цьому слід відзначити, що 41 держава-учасниця звернулася до МКС через вторгнення росії в Україну, що свідчить про всеосяжну підтримку України міжнародною спільнотою.

Крім того, у лютому 2022 р. Україна офіційно направила позов проти Росії до Міжнародного суду ООН.

Немає сумніву, що росія за збройну агресію проти України має бути притягнута до відповідальності, адже рф своїми злочинними діями порушує не тільки правила та норми міжнародного права, але і всі загальнолюдські цінності та принципи людяності і гуманізму.

Україна та рф є учасниками основних міжнародних договорів у галузі прав людини та повинні дотримуватися своїх зобов'язань за міжнародним правом прав людини в ситуаціях збройного конфлікту, а саме – війни, за винятком законних відступів, передбачених у деяких договорах з прав людини. Так, Україна повідомила Генерального секретаря ООН та офіційних осіб іноземних держав про введення в Україні воєнного стану, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення. Воєнний стан був введений в Україні Указом Президента України від 24.02.2022 р. Строк дії воєнного стану в Україні було продовжено згідно з наступними Указами Президента України від 14 березня 2022 р., 18 квітня 2022 р., 17 травня 2022 р.

Отже, війна не може бути підставою для відмови від прав людини і скасування відповідних зобов'язань щодо них, проте держава може оголосити про відступ від окремих зобов'язань.

Крім відступу України від окремих зобов'язань, визначених у міжнародних документах щодо прав людини, *національний конституційно-правовий механізм* реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану набуває і інших особливостей, що зумовлені воєнною загрозою та виявляються через: обмеження реалізації прав і свобод, відповідно до ст. 4 Конституції України та ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р.; запровадження заходів правового режиму воєнного стану, які стосуються прав і свобод людини відповідно до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»; встановлення виключного захисту прав людини, що обумовлено положеннями ст. 3 Конституції України, відповідно до якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Має особливості і нормативно-правова основа цього механізму. Так, правове регулювання реалізації та захисту прав людини під час воєнного стану регламентується такими нормативними актами: Конституцією України; Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р.; Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 р.; Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р.; Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану» від 13 липня 2011 р. та ін.

Відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України та згідно з ч. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34,38,39,41-44,53 Конституції України, а саме: недоторканність

житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; невтручання в особисте і сімейне життя; свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України; право на свободу думки і слова; право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на підприємницьку діяльність; право на працю; право на страйк; право на освіту.

Ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначає можливі заходи правового режиму воєнного стану, які зокрема стосуються прав і свобод людини, а саме: запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб; проводити зміни умов праці відповідно до законодавства про працю; примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній власності для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану; запроваджувати комендантську годину, а також встановлювати спеціальний режим світломаскування; встановлювати особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства; перевіряти документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян; забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; порушувати у порядку та на підставах, визначених Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності окремих політичних партій, громадських об'єднань; встановлювати заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан; забороняти громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку, змінювати місце проживання (місце перебування); об-

межувати проходження альтернативної (невійськової) служби; встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність; інтернувати громадян іноземної держави, яка загрожує нападом чи здійснює агресію проти України та ін.

При цьому слід акцентувати увагу на тому, що визначенні заходи мають бути проведенні відповідно до чинного законодавства та з забезпеченням дотримання міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини та конституційних принципів правового статусу людини і громадянина в Україні. Так, показовими у цьому контексті є положення ч. 3 ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», які закріплюють, що у процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова повинність, забезпечується дотримання таких стандартів, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, врахування стану здоров'я особи, тощо.

Крім того, відповідно до ст. 3 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану може здійснюватися з попереднім повним відшкодуванням його вартості. У разі неможливості попереднього повного відшкодування за примусово відчужене майно таке майно примусово відчужується з наступним повним відшкодуванням його вартості.

Як було зазначено, в умовах війни застосовується захист прав людини, особливості якого надають підстави визначити цей захист як виключний, адже він застосовується у зв'язку з воєнним станом. Так, в умовах війни в Україні було прийнято ряд нормативно-правових актів, якими зміцнюються гарантії прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина, зокрема у сфері соціального захисту, надання соціальної, правової та ін. допомоги, тощо (наприклад, це Закони України: «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в

Україні або окремих її місцевостях» від 14 квітня 2022 р.; «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» від 21 квітня 2022 р.; «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» від 1 квітня 2022 р., «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» від 1 квітня 2022 р.; «Про внесення змін до частини першої статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо розширення переліку осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу» від 3 травня 2022 р. та ін.).

Існує перелік прав людини, які не підлягають обмеженню в умовах війни. Це такі природні права людини, як право на життя, заборона катувань та ін., а також право на справедливий суд. Відповідно до ст. 64 Конституції України не можуть бути обмежені такі права і свободи, передбачені Конституцією України: рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом (ст. 24); заборона позбавлення громадянства і права змінити громадянство (ст. 25); невід'ємне право на життя (ст. 27); право кожного на повагу до його гідності (ст. 28); право кожної людини на свободу та особисту недоторканність (ст.29); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення (ст. 40); право кожного на житло (ст. 47); рівні права і обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівні права дітей (ст.ст. 51, 52); право на судовий захист (ст. 55); право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56); право кожного знати свої права і обов'язки (ст. 57); незворотність дії в часі законів та інших нормативно-правових актів (ст. 58); право на професійну правничу допомогу (ст. 59); право не виконувати явно злочинні розпоря-

дження чи накази (ст. 60); право не бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61); презумпція невинуватості (ст. 62); право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63).

Заборона застосування тортур, катування є імперативною нормою міжнародного права прав людини, а людська гідність є однією з загальнолюдських цінностей, посягання на яку є неприпустимим за жодних умов. У контексті міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини важливе значення має ст. 22 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання.

Особливо вразливими в умовах війни є діти. В Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації загинули 232 дитини, 431 дитина була поранена. За повідомленням Офісу генерального прокурора станом на 23 травня 2022 р. «Більше ніж 663 дитини постраждали в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації. Станом на ранок 23 травня 2022 року офіційне число дітей-жертв не змінилося – 232. Зросла кількість поранених – 431», – ідеться в повідомленні. Тому саме діти потребують окремої уваги та підвищеного ступеня надзвичайного захисту.

Відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 2004 р. визнається неприпустимим призов до національних збройних сил осіб молодше 18 років, оскільки вони мають право на особливий захист. Законодавство України повністю відповідає цій міжнародній нормі.

Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав людини під час збройного конфлікту передбачає різні правові режими, тому його можна розділити на два напрями: реалізація та захист прав людини в зоні конфлікту, тобто в зоні

бойових дій, на окупованих територіях; реалізація та захист прав людини поза зоною збройного конфлікту, тобто йдеться про забезпечення прав осіб, які покинули зону бойових дій, але які стикаються з будь-яким ураженням прав у зв'язку з війною (вимушені переселенці, біженці).

Вразливу групу складають внутрішньо переміщені особи. Майже 11 млн громадян України через війну стали внутрішньо переміщеними особами або залишили країну (станом на початок травня 2022 р.). Гарантії дотримання прав внутрішньо переміщених осіб встановлює Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р. В сучасних умовах війни внутрішньо переміщеним особам надається матеріальна допомога (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам»). Втім, залишається безліч проблем пов'язаних з реалізацій та захистом прав переміщених осіб, біженців. Наприклад, питання про втрату ними будинків, майна, тощо. Саме це питання було предметом розгляду в ЄСПЛ. Так, у справі «Саргсян проти Азербайджану» (*Minas Sargsyan v Azerbaijan*, 40167/06, 16 червня 2015 р.) ЄСПЛ розглядав питання про втрату вимушеними переселенцями будинку, землі та майна та дійшов висновку про порушення ст. 1 Протоколу № 1 (право мирно володіти своїм майном), ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя та житла) і ст. 13 Конвенції (право на ефективний засіб правового захисту).

Слід зазначити, що зважаючи на особливі обставини, які виникають у зв'язку зі збройними конфліктами, обґрунтованим є виокремлення особливостей реалізації та захисту прав людини як під час збройного конфлікту, так і у постконфліктний період, коли можуть бути застосовані, зокрема, спеціальні засоби захисту порушених прав і свобод людини, амністії, відновлювальні компенсаційні механізми, засоби транзитивної юстиції та ін. Таким чином, в умовах війни мають бути застосовані як між-

народний, так і національний механізми реалізації та захисту прав і свобод людини, які мають певні особливості, що обумовлені підвищеною вразливістю окремих прав і свобод людини, а також виникненням нехарактерних для неконфліктного стану (миру) викликів і ситуацій. Незважаючи на ці фактори права людини мають бути забезпечені та захищені, адже немає більшої цінності для демократичної, правової держави ніж людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, як це визначено в Конституції України – держави, яка мужньо та віддано бореться з РФ – державою-агресором за мир, демократію та свободу.

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ (ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА)

Батанов Олександр Васильович,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу конституційного права та
місцевого самоврядування
Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України
м. Київ, Україна
batanov_olexandr@ukr.net*

Анотація: У статті розглядаються проблеми організації та функціонування інституту військового омбудсмана у зарубіжних країнах. Акцентовано на проблемних аспектах формування його функції захисту конституційних прав військовослужбовців у зв'язку із змінами у правових засадах демократичного цивільного контролю в Україні. Стверджується, що широка спеціалізація та наявність військового омбудсмана обумовлюються сильними традиціями демократії.

Ключові слова: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; інститут омбудсмана; омбудсман; військовий омбудсман; конституційні права військовослужбовців; захист прав військовослужбовців.

В Україні, в умовах реформування соціально-економічної, політичної і духовної сфер життя та активним формуванням інститутів громадянського суспільства, актуальною залишається проблема удосконалення конституційно-правового механізму захисту прав людини. Саме для цього, наслідуючи правовим

традиціям демократичних країн, в Україні було запроваджено інститут омбудсмана – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що став важливим способом забезпечення прав людини.

Втім, соціальна напруга та незахищеність окремих верств населення, зокрема, дітей, пенсіонерів, осіб з інвалідністю, військовослужбовців, ветеранів, мігрантів, внутрішньо переміщених осіб, етнічних меншин, підприємців, пацієнтів та інших категорій громадян, свідчить про необхідність удосконалення національних механізмів та утворення спеціалізованих форм захисту прав людини, у тому числі зміцнення відповідних контрольних омбудс-функцій.

Ці та інші питання актуалізувалися та загострилися в умовах окупації Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, частини територій у Донецькій та Луганській областях, та, особливо, повномасштабного збройного вторгнення Російської Федерації на територію України та триваючої зараз російсько-української війни.

З точки зору сучасної конституціоналістики, а також внутрішніх та зовнішніх викликів у сфері прав людини в Україні, актуальність та важливість формування та дієвого функціонування спеціалізованих служб захисту прав людини, у тому числі й насамперед спеціалізованих омбудсманів, не викликає сумніву, а законодавче врегулювання відповідних суспільних відносин та процесів є вимогою часу.

Серед таких служб, зокрема, унікальне місце займає інститут військового омбудсмана. Як обґрунтовано доводиться у сучасних конституційно-правових дослідженнях, в рамках моделі цивільного контролю «армія під контролем парламенту» парламентський військовий омбудсман є «доповненням та розширенням функції парламентського контролю щодо об'єктів демократичного цивільного контролю» [1, с. 20].

З іншого боку, захист прав людини у сфері збройних сил є іманентною ознакою демократії та фактором, що підвищує

ефективність їх функціонування. Правозахисний вимір національної безпеки і оборони демонструє здатність держави не лише захищати свій суверенітет у випадку збройного нападу або інших непередбачуваних проявів зовнішньої агресії, а й виступає інституційною та нормативно-правовою гарантією захисту прав людини у сфері збройних сил як у мирний час, так і, особливо, в умовах воєнного стану, є юридичним, ідеологічним та інформаційним компонентом у процесі формування якісно нового за сутністю, змістом та функціями механізму національної безпеки і оборони, додатковим каналом захисту прав людини у цьому секторі функціонування демократичної держави.

У сучасній вітчизняній науці різні аспекти статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та омбудсманів у зарубіжних країнах, у тому числі їх спеціалізованих інституцій, доволі плідно досліджувався у працях О. Д. Агеєва, С. В. Банаха, О. Б. Бондарева, Л. В. Голяк, К. О. Закоморної, О. В. Марцеляка, Н. С. Наулік та ін., концептуальний аналіз яких переконливо доводить, що сутність інституту омбудсмана та його виду характеристику в першу чергу визначає функціонально-телеологічний аспект його діяльності. Саме природа, система, специфікація та спеціалізація функцій є найбільш важливим елементом конституційно-правового статусу будь якого органу чи посадової особи публічної влади та інших суспільних інституцій. Це, безперечно, стосується й інституту омбудсмана, практична діяльність якого передбачає здійснення контролю за додержанням прав людини, який, фактично, є своєрідною титульною функцією омбудсмана, займаючи пріоритетне місце у системі його функцій та визначаючи його спеціальне призначення та унікальну роль у правозахисному механізмі демократичної держави.

У силу цього дослідження концептуальних проблем становлення та розвитку інституту військового омбудсмана у деяких зарубіжних країнах та перспектив його запровадження в Україні у контексті викликів сьогодення має як теоретичне, так і практичне значення.

Ідея запровадження в Україні спеціалізованої служби військового омбудсмана висувалася ще на початку функціонування інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в Україні [2]. Так, на думку О. В. Марцеляка, спеціалізований омбудсман, як окрема правозахисна інституція, незалежна від будь-яких органів влади (в т. ч., від Уповноваженого з прав людини) ефективніше захищатиме права військових [3, с. 33]. Підтримуючи ідею заснування в Україні служби військового омбудсмана, О. О. Майданник вважає, що цей інститут сприятиме демократизації національної військової адміністрації зокрема та військових відносин взагалі, забезпеченню додержання законності у сфері функціонування збройних сил та гарантуванню правової безпеки в армії і на флоті. На її переконання, для того, щоб цей інститут належним чином забезпечував дієвий захист прав військовослужбовців, спеціалізований військовий омбудсман повинен мати такий обсяг повноважень, які б надавали йому можливість діяти як юридичному гаранту прав і свобод військовослужбовців, сприяти підтриманню серед населення відчуття безпеки і впевненості у верховенстві права у сфері національної оборони [4, с. 15].

Втім процес запровадження спеціалізованої служби захисту прав людини у сфері функціонування збройних сил загальмувався і лише із прийняттям Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [5], Уповноважений Верховної Ради України з прав людини набув спеціальних повноважень щодо захисту конституційних прав і свобод військовослужбовців.

Світовий досвід свідчить [1–3, 6–9], що інститутові військового омбудсмана належить важлива роль у протидії зловживанням та іншим правопорушенням у збройних силах, а також у створенні умов для того, щоб діяльність збройних сил була підвітною суспільству з одного боку й прозорою для суспільства з іншого боку. Працюючи зі скаргами і зверненнями та досліджуючи питання у предметній і суміжній сферах, інститут

омбудсмана допомагає запобігати порушенням прав людини, перешкоджає практиці неефективного витрачання ресурсів і поганого управління і сприяє вдосконаленню системи управління в секторі безпеки в цілому.

Як незалежний і об'єктивний орган інститут військового омбудсмана відіграє важливу роль у запобіганні та боротьбі зі зловживаннями службовими повноваженнями і порушеннями прав людини, незалежно від того, чи стосуються вони цивільних осіб чи представників збройних сил.

Інститут військового омбудсмана приймає й розслідує скарги і звернення, а також інформує відповідні інстанції про порушення прав людини та інші проблеми системного характеру у секторі безпеки й оборони. Таким чином, його діяльність може мати серйозний ефект на рівні як окремої людини, так і сектору безпеки й оборони, відповідної профільної правової бази в цілому.

Подібні інститути вже давно успішно функціонують в деяких зарубіжних державах. Так, вперше посаду військового омбудсмана (Militieombudsman) було запроваджено у Швеції, де він функціонував з 1919 до 1967 року. Після цього його функції виконував омбудсман «загальної» компетенції, хоча на сьогодні в цій країні знову піднімається питання про створення окремого інституту військового омбудсмана. У тому ж 1919 році військовий омбудсман з'являється і у Фінляндії, де він співіснує із канцлером юстиції.

У Норвегії посада військового омбудсмана була запроваджена у 1952 році на підставі спеціально прийнятого закону. Цей закон передбачав створення Комітету омбудсмана з семи членів, які повинні були бути членами парламенту. Очолював даний Комітет власне сам військовий омбудсман, який не був депутатом. У завдання військового омбудсмана входило сприяння захисту громадянських прав особового складу Збройних сил Норвегії. Однак сфера його компетенції не була розповсюджена на цивільний персонал армії. Крім того омбудсман не був

наділений широким колом повноважень, він міг втручатися лише у ті питання, які представляли широкий суспільний інтерес і були особливо важливими.

Особливого розвитку цей інститут отримав у Німеччині. Він базується на шведській моделі «міліті омбудсмана» і отримав назву «Уповноважений з оборони». Цей інститут в ФРН було створено ще в 1956 році, коли були внесені зміни до Конституції ФРН, які передбачали забезпечення дієвого парламентського контролю за Збройними Силами ФРН (Бундесвером). Підставами для цього слугувало прагнення парламенту ФРН реформувати збройні сили у напрямку їх демократизації. Таке прагнення було безпосередньо пов'язане із проблемою демілітаризації Німеччини у 1955-1956 роках. Після падіння гітлерівської диктатури у Німеччині багато хто побоювався, що Збройні сили можуть стати загрозою поновленим на той час правам людини і громадянина. Саме через це із врахуванням зарубіжного досвіду були передбачені такі інститути парламентського контролю над Бундесвером, як Комітет із справ оборони та Уповноважений Бундестагу по обороні (військовий омбудсман).

Протягом останніх 30-ти років спостерігається стрімке зростання кількості інститутів військових омбудсманів по всьому світу. Наявність інституційно та функціонально сильного та незалежного інституту омбудсмана в цілому та, особливо, такого його спеціалізованого виду як військовий омбудсман, є важливим критерієм зрілості всієї системи демократичного управління у державі. Зокрема, інститутові військового омбудсмана належить важлива роль у тому, щоб збройні сили керувалися й діяли відповідно до принципів верховенства права та з дотриманням прав людини у відношенні як самих військовослужбовців, так і всіх цивільних осіб, з якими вони контактують. Адже зростання масштабів використання збройних сил у міжнародних та інтернаціональних операціях, а разом з цим і зростання ризиків, пов'язаних з порушенням прав людини, в тому числі й щодо цивільних осіб у країні перебування, тільки підвищують роль та значення сильних та

ефективних механізмів контролю й нагляду, покликаних забезпечити дотримання прав людини і принципів верховенства права.

Появі інституту військового омбудсмана сприяла ціла низка факторів [6]. По-перше, це було обумовлено прагненням зміцнити цивільно-демократичний контроль над збройними силами. По-друге, це необхідність поліпшення ситуації із захистом прав людини у питаннях військовослужбовців за рахунок створення більш ефективних механізмів обробки скарг та реалізації заходів для ліквідації виявлених недоліків. По-третє, це прагнення створити незалежний механізм контролю якості, який би дозволив здійснювати нагляд за дотриманням встановлених процедур, правил і принципів діяльності у збройних силах. По-четверте, це необхідність вирішення конкретних проблем або скандалів, пов'язаними з діяльністю збройних сил, порушенням прав військовослужбовців, їх загибеллю під час здійснення своїх обов'язків, насамперед, у ситуаціях не пов'язаних із бойовими діями, проявами або попередженням нестатутних відносин, порушенням прав ветеранів збройних сил, питання додержання житлових прав військовослужбовців та ветеранів, їх прав на належне грошове забезпечення тощо.

Поряд з зазначеним, у сучасному світі своєрідним демократичним трендом стає гендерна проблематика в аспекті організації та функціонування збройних сил та інших установ сектору оборони. Зараз багато установ сектору оборони зосереджується на тому, що саме означає інтегрувати гендерний аспект у військові операції та яким чином гендерна динаміка впливає на захист цивільних осіб, які перебувають у конфліктних ситуаціях. За останні десятиліття у збройних силах та інших установах сектору оборони працює дедалі більше гендерних спеціалістів, таких як консультанти з гендерних питань, гендерні координатори, консультанти з питань захисту жінок та команди залучення жінок. У деяких збройних силах, а також в інших частинах оборонного сектору та ряді ключових організацій безпеки, жінки досягають керівних ролей.

Втім, прагнення до гендерної рівності у збройних силах та інших установах сектору оборони вимагає зрушень в інституційній культурі та переорієнтації того, яким чином оборона сприяє більш широкому просуванню гендерної рівності в суспільстві. Це вимагає перегляду поняття небезпеки та того, як оборонний сектор готовий реагувати на гендерні загрози державі та окремим особам. Це також передбачає перегляд того, які люди, вміння та цінності потрібні сучасним оборонним силам [10].

Таким чином, в умовах збройного вторгнення Російської Федерації на територію України та російсько-української війни кількість та спектр проблем та викликів, пов'язаних із правами людини у Збройних Силах України набуває масштабного характеру. У зв'язку з цим, враховуючи позитивний зарубіжний досвід, актуалізується питання не лише посилення функціональних та організаційних можливостей Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у сфері захисту прав військовослужбовців, а й утворення спеціалізованої інституції військового омбудсмена.

Список літератури:

1. Бондарев О. Б. Інститут омбудсмена у справах захисту прав військовослужбовців: українська модель та зарубіжний досвід: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2019. 233 с.
2. Шкрюм Т. Знати свої права не лише корисно, але й необхідно. *Народна армія*. 1998. 28 квітня.
3. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмена: теорія і практика. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 450 с.
4. Майданник О. О. Інститут омбудсмена у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат*. 2010. № 7(118). С. 12–16.
5. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 46. ст. 366

6. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмана у справах Збройних Сил. Практичний посібник. Женева: DCAF, 2015. 178 с.
7. Банах С. В. Функції омбудсманів у сучасному світі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 197 с.
8. Голяк Л. В. Інститут спеціалізованого омбудсмана: світовий досвід організації та діяльності: монографія. Львів: Видавництво «ЗУКЦ», 2011. 304 с.
9. Закоморна К. О. Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». 1999. 19 с.
10. Уотсон К. Гендерні питання в секторі безпеки. Женева: ДКЗС, ОБСЄ/БДІПЛ, ООН Жінки, 2020. 76 с.

ЗМІНА СУЧАСНОЇ ПАРАДИГМИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА: РЕЗУЛЬТАТ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ З БОКУ РФ

Белов Дмитро Миколайович,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України*

Анотація: Вказується, з 2014 року, а особливо, з після 24 лютого 2022 року «концепт війни» та «концепт забезпечення безпеки держави» становить одне з ключових культурно-цивілізаційних понять, які безпосередньо впливають на формування й зміну конституційно-правової парадигми (і мова іде вже не тільки про вітчизняну парадигму. На сьогодні слід говорити про зміну конституційно-правової парадигми на глобальному рівні).

Встановлено, з початку повномасштабного вторгнення рф на територію України спостерігаємо нові вектори розвитку сучасної парадигми конституціоналізму:

- ліберальна доктрина, яка зіграла настільки значиму роль у гуманістичних орієнтаціях держав, потребує сьогодні значного коректування з врахуванням нового підходу до поняття «національна безпека»;

- назріла необхідність суттєво скорегувати парадигму і розглядати забезпечення національної безпеки держави не тільки як характеристику захисту від загроз, а і як урегульовані правом суспільні відносини, що відображають стан та розвиток об'єктів національної безпеки;

- напрямком сучасної парадигми конституціоналізму слід передбачити й оптимізацію структури органів забезпечення національної безпеки шляхом: реформування структурних ланок цих органів відповідно до чіткого визначення завдань та функцій усіх органів та їх структурних підрозділів; усунення дублювання та паралелізму в діяльності окремих органів, а також залучення працівників до виконання не властивих їм функцій; визначення оптимальної та обґрунтованої штатної чисельності служб і підрозділів кожного органу; захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру;

- необхідно перейти від практики ситуативного реагування на несподівані загрози й небезпеки до комплексної, довгострокової і науково обґрунтованої державної політики в сфері національної безпеки з максимальним використанням прогностичних оцінок;

- парадигма сучасного конституціоналізму повинна бути спрямована на перегляд структури, ролі та місця міжнародних утворень у системі забезпечення національної безпеки, що хоча за своєю природою спрямовані на забезпечення безпеки, проте на практиці виявилися нездатними реалізувати цю функцію.

Ключові слова: конституціоналізм, парадигма конституціоналізму, національна безпека, військове вторгнення.

«Українсько-російські відносини мають довгу і суперечливу історію, яка нараховує сотні років. Основним її змістом є прагнення Московії та її спадкоємців – Російської імперії, Радянського Союзу та російської федерації – унеможливити становлення незалежної держави Українського народу – повноправного члена європейської співдружності націй» – пише В. Горбулін [1].

Збройна агресія росії, відзначає Г. Яворська, стала довгостроковим чинником деструктивних впливів на глобальну та регіональну безпеку, на українську внутрішню політичну, еко-

номічну та соціальну реальність. У часи війни безпекові загрози перетворюються на складники життєвого оточення. Пошуки сутності війни та миру, проблемами їхньої онтології набувають поряд із теоретико-методологічним також і безпосереднє практичне значення ... Війна і мир належать до категорії явищ, що справляють потужний вплив на розвиток людської думки [2, с. 110].

Таким чином, з 2014 року, а особливо, з після 24 лютого 2022 року «концепт війни» та «концепт забезпечення безпеки держави» становить одне з ключових культурно-цивілізаційних понять, які безпосередньо впливають на формування й зміну конституційно-правової парадигми (*ї мова іде вже не тільки про вітчизняну парадигму. На сьогодні слід говорити про зміну конституційно-правової парадигми на глобальному рівні – авт.*).

Сучасне право та його галузі, як дві площини – ординарна та спеціальна – частково перехрещуються, а частково – конфліктують, вони практично не пристосовані і не можуть адекватно реагувати на нові загрози державі, як громадянам нашої країни так і суспільству в цілому, виходять з джерел, які взагалі не розглядають або не відносять до потенційних об'єктів правового регулювання, або не знають, як це можна регулювати. Це загрози від воєн (в тому числі й гібридних).

Отже, цілісне бачення конституціоналізму, покликаного розуміти й пояснювати науку конституційного права, виходячи з певних концептуальних основоположень, що, в свою чергу, наближаються до ряду базових установок та відрізняються довготривалістю свого впливу – нагальна потреба самої науки конституційного права, відповідь на її прагнення пізнати природу своєї діяльності, а через це і себе. Можливим варіантом такого розгляду служить саме парадигмальний підхід, зміну змісту якого ми в загальних рисах спробуємо застосувати в даній роботі.

Процес дослідження генезису, еволюції конституціоналізму як науки та її теоретичних складових актуалізує широке коло

філософських, гносеологічних і методологічних проблем, пов'язаних із пізнанням загальних закономірностей та структури розвитку наукового знання. Потужний внесок у розробку даної теоретичної проблематики було здійснено в рамках сучасної філософії науки. Йдеться, зокрема, про методологічне значення концепцій розвитку науки всесвітньо відомих філософів ХХ ст. К. Поппера, Т. Куна, І. Лакатоша, П. Фейєрабенда, К. Поланьї та інших, які не тільки розвинули, але й суттєво оновили традиційні наукові уявлення в цій галузі. Тому не буде перебільшенням сказати, що сьогодні без врахування та аналітичного розгляду їх наукового внеску не може обійтись жодна серйозна праця з методології конституційно-правової науки.

Безпека Європейського континенту (а точніше, із погрозами керівника рф застосувати ядерну зброю – світова безпека) порушена через події навколо України, українській державі заподіяно шкоди ворожими силами з боку рф та Білорусі. Суттєві територіальні втрати у 2004 році (Автономна Республіка Крим, значна частина Донецької та Луганської областей), бойові дії по всій Україні у 2022 році вимагають виняткових зусиль українського суспільства з усунення згубних причин цих подій та їх наслідків. Безперечно, безпека є визначальною функцією держави, отже, факти великих втрат в означеній галузі вказують на те, що ця функція є враженою, а українська держава й суспільство піддалися смертельній загрозі. Українське суспільство, відзначає О. Береза, не отримало належної відповіді від влади стосовно коренів занапащеної безпеки держави та результатів аналізу причин втрат у цій галузі [3, с. 162].

Новий етап науково-технічної революції, пов'язаний з інформатикою, освітою і культурою, вірно відзначали **Т. Маміраїмов та Е. Байдаров**, формує процеси глобалізації, які створюють серйозні загрози національній безпеці. Якщо у національних урядів не вистачить мужності і ресурсів впливати на ці глобальні процеси, то вони виявляться втягнутими в воронку чужих цивілізацій, їх інтересів і цінностей. В кінцевому рахун-

ку, це означає втрату головного атрибута суверенітету – національної ідентичності [4].

Згідно з поглядами давньогрецького філософа Епікура держава і право виникають тоді, коли люди укладають між собою угоду з метою забезпечити спільну користь – взаємну безпеку. Отже, основним призначенням держави є безпечно існування соціуму, адже, за вірним твердженням О. Лемака, саме безпека є основним пунктом «угоди», яка укладається між суспільством і найманим ним державним апаратом у провідній теорії походження держави. Безпека соціуму, тобто – соціальна, або суспільна безпека у цьому розумінні виступає синонімом поняття – національна безпека, виходячи з того, що нація – спільнота всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію. Тобто національна (суспільна) безпека – це безпека, всіх і кожної особи, які проживають на території України [5, с. 40]. Будь яка небезпека соціуму, суспільства – це автоматично вже й національна небезпека. Крім того, знак рівності між цими поняттями усуне відмінність їх тлумачення, на кшталт, що національна безпека пов'язана тільки з силовими акціями військового чи подібного характеру, а соціальна безпека – тільки з соціальним (цивільним, мирним, суспільним) ставищем громадян у державі [6, с. 89].

Верховна Рада України 7 лютого 2019 року ухвалила Закон «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», ініційований Президентом. За відповідне рішення проголосували 334 народних депутатів. Цим документом було внесено зміни до Конституції України, якими закріплюється незворотність стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору [7]. Разом з тим, на превеликий жаль, вторгнення росії в Україну показало, що архітектура

європейської безпеки має бути переглянута. А НАТО виявилось нездатним бути силою, що може зупинити агресора.

В Україні вже не перший день іде дискусія про те, чи варто нам прагнути членства в Альянсі. Хтось каже, що у разі, якщо це настільки критично для росії, цим можна поступитися. Інші дорікають, що Україна не отримала від НАТО захисту, про який мріяла. Популярною є думка про те, що замість НАТО потрібен інший формат, який давав би Україні ще твердіші гарантії захисту. Власне, останню думку просувають і офіційні посадовці [8].

17 березня 2022 року Президент України В. Зеленський у виступі перед Конгресом США, який транслювався через відеозв'язок, наголосив на необхідності створення нового оборонного союзу U24, оскільки чинні інституції надто повільно реагують на агресію. «Саме у цьому виступі в Конгресі я звернувся і до Сполучених Штатів, і до всіх відповідальних держав щодо створення нового об'єднання U-24. Нового союзу, який гарантуватиме, що кожен агресор отримає скоординовану відповідь світу. Швидко та ефективно. Одразу. Не через тижні, місяці, роки, а за перші 24 години від нападу», – заявив український Президент. В. Зеленський стверджує, що, як свідчить теперішня ситуація, більше не можна довіряти чинним інституціям колективної безпеки, оскільки «бюрократи в міжнародних організаціях» так швидко не змінюються. «Тому ми повинні шукати нових гарантій. Створювати нові інструменти. Брати тих, хто має хоробрість, і робити те, чого вимагає справедливість. Ми вже довели, що можемо робити історичні речі. Це не тільки наш спротив. Не лише оборона», – наголосив Президент України [9].

За словами Керівника Офісу Президента України А. Єрмака, треба зробити так, щоб більше ніхто навіть не думав про розв'язання загарбницьких війн. Зокрема, Україні потрібні надійні всеосяжні та зобов'язувальні гарантії безпеки. Без цього будь-які угоди з росією будуть лише перемир'ям, тимчасовим і крихким. «Отже, ми пропонуємо нову колективну угоду щодо гарантій безпеки для України як основу формату колективно-

го реагування на глобальні безпекові виклики», – написав Андрій Єрмак. У перспективі ці умови мають стати основою для багатостороннього формату U-24 (United for Peace) – своєрідної служби порятунку відповідальних держав для країн, що опинились у біді. За його словами, ця служба зможе протягом 24 годин надати гуманітарну, фінансову, матеріальну та військово-технічну допомогу країні, яка зазнала агресії. І протягом доби займеться покаранням агресора шляхом запровадження дієвих та ефективних санкцій [10].

Український дипломат В. Єльченко підтримав ідею Зеленського про створення нового формату органу колективної безпеки **U-24**. Дипломат розповів, що це складний процес, але саме це може стати прототипом структури, яка хоч і не замінить ООН, але принаймні створить альтернативу, що працюватиме. «НАТО та ЄС з'явилися як альтернативні та регіональні союзи, роль яких за останні роки сильно зросла. Потім з'явилась ОБСЄ, яка охопила Європу, і певний час вони справлялися з регіональними конфліктами на їхніх просторах. Але **всьому прийшов кінець з захоплення Криму та повномасштабного вторгнення Росії до України**. Я скажу неприємну річ нашим партнерам, але в 2015-2016 роках Франція та Німеччина як члени Радбезу ООН **заблокували резолюцію про введення миротворців ООН на Донбас**», – відзначив Єльченко [11].

Таким чином з початку повномасштабного вторгнення рф на територію України ми спостерігаємо нові вектори розвитку сучасної парадигми конституціоналізму:

- ліберальна доктрина, яка зіграла настільки значиму роль у гуманістичних орієнтаціях держав, потребує сьогодні значного коректування з врахуванням нового підходу до поняття «державна безпека». Парадигма діє, як правило, протягом певного часу, дія ж правової традиції перманентна. Г. Берман відзначає, що час від часу в європейській історії траплялися перевороти, в ході яких руйнувалися правові системи. «Врешті-решт буря вщухала, старе право відновлювалося, але воно вже було вже не

те, що раніше. Частина його залишалася незмінною, а частина змінювалася. Відбувається нове народження або переродження правової свідомості. Однак у підсумку відчуття загальної традиції права відновлювалося і навіть зміцнювалося» [12, с. 56]. При цьому, на думку Г. Бермана, «значна частина старого світу зберігалася, а через якийсь час кількість повернутого старого навіть збільшувалася, але в кожній революції ціле – сама парадигма – було новим» [12, с. 56].

- назріла необхідність суттєво скорегувати парадигму і розглядати забезпечення національної безпеки держави не тільки як характеристику захисту від загроз, а і як урегульовані правом суспільні відносини, що відображають стан та розвиток об'єктів національної безпеки. У цьому випадку, вірно відзначає О. Лемак, за умови правильного розуміння об'єктів національної безпеки та належної організації правового регулювання їх захисту, вирішальними складовими процесу забезпечення національної безпеки стануть аналіз, прогнозування та контроль громадянським суспільством стану та розвитку самих об'єктів національної безпеки, як основних цінностей українського народу так і цілей щодо їх досягнення [5, с. 42].

- напрямком сучасної парадигми конституціоналізму слід передбачити й оптимізацію структури органів забезпечення національної безпеки шляхом: реформування структурних ланок цих органів відповідно до чіткого визначення завдань та функцій усіх органів та їх структурних підрозділів; усунення дублювання та паралелізму в діяльності окремих органів, а також залучення працівників до виконання не властивих їм функцій; визначення оптимальної та обґрунтованої штатної чисельності служб і підрозділів кожного органу; захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру.

- необхідно перейти від практики ситуативного реагування на несподівані загрози й небезпеки до комплексної, довгострокової і науково обґрунтованої державної політики в сфері національної безпеки з максимальним використанням про-

гностичних оцінок. Формування в країні стратегії та культури забезпечення національної безпеки свідчить про те, що політика держави на цьому напрямі має стає домінантою українського суспільства. У зв'язку із цим, Україна не повинна копіювати модель парадигми конституціоналізму. Слід сформуувати, пише В. Горбулін, власну модель на основі національних цінностей, національної ідеї, історичного досвіду, традицій, матеріальних й інших можливостей України з урахуванням загальних знань (досвіду інших країн і народів) для досягнення своїх національних цілей і забезпечення національної безпеки [14, с. 12].

- парадигма сучасного конституціоналізму повинна бути спрямована на перегляд структури, ролі та місця міжнародних утворень у системі забезпечення національної безпеки, що хоча за своєю природою спрямовані на забезпечення безпеки, проте на практиці виявилися нездатними реалізувати цю функцію.

Список літератури:

1. Крим. Війна: передумови російської агресії URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html>
2. Яворська Г. М. Війна і мир у сучасних парадигмах безпекових досліджень. *Стратегічні пріоритети*. № 1 (49), 2019. С. 110-116, с. 110
3. Береза О. Конституційна безпека української держави: історико-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 162-166.
4. Мамираимов Т.К., Байдаров Е.У., Проблемы национальной безопасности государства в свете послания Н.А Назарбаева народу Казахстана. URL: <http://www.sarap.kz/index.php/ru/pol-ob/pol-ec/256-problemy-natsionalnoj-bezopasnosti-gosudarstva-v-svete-poslaniya-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana.html>
5. Лемак О.В. Українська нація і національна безпека: аспекти співвідношення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. №27. С. 40–44.

6. Лемак О.В. Роль Конституції держави в усуненні викликів та загроз, які є наслідками процесу глобалізації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 3. Т. 2. С. 89–94.
7. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>
8. Сидоренко С., Шелест А. Альтернатива НАТО: чем грозит отказ Украины от Альянса по договоренности с Кремлем. *Європейська правда*. 23 травня 2022 р. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2022/03/23/7136465/>
9. URL: <https://tsn.ua/ato/zelenskiy-iniciyuvav-stvorennya-novogo-mizhnarodnogo-alyansu-dlya-mittyevoyi-reakcii-na-agresiyu-u24-2011441.html>
10. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/02/globalna-systema-bezpeky-vyuavylas-nespromozhnoyu-ukrayina-pokazuye-yak-pobuduvaty-krashhu-andrij-yermak/>
11. URL: <https://tsn.ua/exclusive/pravo-veto-prizvelo-do-paralichu-oon-ukrayinskiy-diplomat-nazvav-alternativoyu-u-24-2056234.html>
12. Горбулін В. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 1999. № 3. С. 12–19.
13. Берман, Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования: [пер. с англ.] / Г.Дж. Берман. М.: Изд-во МГУ, 1994. 592 с.
14. Горбулін В. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 1999. № 3. С. 12–19.
15. Белов Д.М. Парадигма конституціоналізму: теоретичні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2012. Випуск 18. С. 57-60.
16. Белов Д.М. Проблеми реформування державної влади в умовах нової парадигми українського конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Випуск 19. Ужгород. 2012. с. 65-69.

17. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму: правова сутність та зміст. Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». 2012. № 4 (Частина I). С. 32-35.
18. Белов Д.М. Удосконалення Конституції як спосіб реалізації парадигми конституціоналізму. Форум права. 2012. № 3. С. 62-67.
19. Белов Д.М. Особливості сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна» (м. Ужгород, 26 травня 2022 р.)
20. Byelov D., Danko V., Paradigm as a legal category in the conditions of the military invasion of the russian federation. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. Issue 2.
21. Рогач О.Я., Белов Д.М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 70(2). 2022.

РЕЛІГІЯ ТА ПРАВО: НОВІ ПІДХОДИ ПІСЛЯ ВТОРГНЕННЯ РФ НА ТЕРИТОРІЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Белова Мирослава Володимирівна,
*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна*

Анотація: Вказується, як практичні, так і теоретичні питання зв'язку релігії та права, особливо в умовах повномасштабної війни в Україні, мають суттєвий вплив на існування всього державного механізму.

Комплексне дослідження взаємодії інститутів права та релігії, в першу чергу, визначається тим, що, попри різні цілі їх існування, релігія й право виступають як ціннісно-нормативні системи у процесі регулювання відносин в суспільстві. Розглядаючи право як регулятор, слід визнати, що його місія в суспільстві полягає у затвердженні нормативних засад, регулятивному правовому впливі на суспільні відносини. Право регулює суспільні відносини у взаємодії з іншими нормами елемент системи соціального нормативного регулювання. Одним з таких елементів є і релігія щодо своїх ціннісно-нормативних установлень.

В той же час, в умовах війни, саме християнська релігія, будучи морально-нормативною системою, впливає формування та реалізацію світських правових норм. Відбувається своєрідна імплементація їх у право, у результаті ми користуємося правом, власне, вдаючись до допомоги християнства. Повністю відірвати начебто суто релігійні норми від світських не можна, за всієї віддаленості від мирських проблем вони

насправді відіграють істотну роль формуванні правомірної поведінки людини, виробляючи стійку систему цінностей, не байдужу для права. Ці цінності здатні виступати як мотиви соціально-позитивної поведінки. Проте, саме сьогодні відбувається перегляд основних християнських цінностей (в першу чергу такої категорії як «не вбий»), їх втілення у чинному законодавстві нашої держави й практичне застосування. Переконані, найближчим часом нас очікує нова концепція взаємовідносин держави та церкви, права та релігії, причому, не тільки на національному, а й на міжнародному рівнях.

Ключові слова: право, релігія, права людини, правозастосування, війна.

Війна, з огляду на своє теоретичне і практичне значення, продовжує привертати увагу спеціалістів різних галузей. Осмислення феномену війни, сутності війни, її ролі та значення в житті суспільств і держав змінювалося відповідно до входження людства в той чи інший етап історичного розвитку. На цей процес впливало набуття наукового знання, яке супроводжувалося розробкою нових ідей та принципів, що відповідали політичним, історичним, суспільним викликам, рівням розвитку зброї та армії, ідеологічним, цивілізаційним, релігійним або методологічним основам [40, с. 545] .

Християни – це не ті, хто не страждають або мають якесь гарантоване земне благополуччя, а це ті, які переживають по-особливому свій хресний шлях, тобто, ми розуміємо глибше зміст наших страждань. Очевидно, коли мова йде про війну, то це є найбільша трагедія, яка може спіткати людину, суспільство, навіть ціле людство, тому що кожна війна, в якій частині кулі Земної вона б не відбувалася, завжди ранить усе людство, і війне – це є найбільше безглуздя, ніхто не може раціонально осмислити чи пояснити війну, а виправдовувати війну – це прямо злочин. І тому каже Папа Франциск, що війна завжди є поразка, це і поразка людства, людяності [41].

Стан гуманітарно-культурного простору певної країни перебуває в чіткому зв'язку з її політичним режимом. Якби було якось інакше, то культурно-політичний проект «руського мира» виявився б беззмістовним і непотрібним, а його інструментальна спроможність і вплив на суспільства нульовими. Проте відбувається зовсім навпаки [1].

«У міжнародній комунікації ми постійно підкреслюємо, що війна росії проти України — це війна авторитарного репресивного політичного режиму проти демократичної країни. І ця війна відбувається прямо в Європі. І, борячись за Україну, Україна бореться за простір свободи у Європі, за простір свободи у світі», – вказує О. Богдан [2].

«Будь-яка війна має або прямі, або опосередковані релігійні корені. Тобто навіть якщо це не релігійний конфлікт, ті, хто хочуть змінити світоустрій, намагаються перетворити його на релігійний. Ми сьогодні зібралися для того, щоб закликати людство не допустити і засудити використання релігії в цих конфліктах. Також ми розуміємо, що релігія має тисячолітній досвід залагодження конфліктів, і хочемо звернутися до релігійних лідерів України та світу, щоб вони свій авторитет, досвід своїх церков, своїх релігій застосували саме для вирішення цих конфліктів», – відзначає В. Авер'янов [3].

Таким чином, як бачимо, як практичні, так і теоретичні питання зв'язку релігії та права, особливо в умовах повномасштабної війни в Україні, мають суттєвий вплив на існування всього державного механізму.

Відзначимо, частково розкривається порушена проблема у працях науковців, які займалися вивченням релігії та права. Зокрема, ці питання розглядали В. Бондаренко, В. Бедь, В. Бурега, А. Волошин, Ю. Гаджега, А. Гайн, В. Гаєва, М. Делеган, О. Дехтерева, В. Єленський, Л. Компанієць, В. Лубський, М. Оніщенко, М. Палінчак, Ю.Пайда, Є. Сабов, Г. Сергієнко, О. Стойка, С. Фенцик, П. Яроцький, Л. Ярмол.

Сучасна людина є особливо чутливою до нав'язування будь-якого світогляду і способу життя. Єдина мова в сьогодніш-

ньому світі – це мова свободи, навіть якщо при цьому відбуваються підміни цього поняття і зловживання ним. Цінність свободи – не байдужа і для релігії. Тому єдиний шлях поширення релігійного світогляду в суспільстві – це не сила примусу, а сила тяжіння [4].

У будь-якому суспільстві релігія, пише Ю. Пайда, виступає як чинник формування того чи іншого ставлення індивіда до правових інститутів, формування протиправної чи законослужняної поведінки. Коли норми закону стають етичними нормами самої людини, вона вільна діяти у відповідності вже не з чиеюсь, а зі своєю волею, на свій розсуд, а її воля не вступає у конфлікт з настановами Божого закону [5, с. 65].

У той же самий час доводиться констатувати, що сучасний інститут прав людини формувалася і продовжує розвиватися як механізм захисту саме свободи людського вибору. Ще в недавньому минулому подібна односторонність компенсувалася консенсусом в західному суспільстві щодо визначення добра і зла. Наприклад, про це збереглося свідчення в преамбулі Статуту Ради Європи 1949 року, в якій іде мова про те, що держави-засновники цієї організації стверджують «свою відданість духовним і моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи і верховенства права». Безперечно, згадане спільне надбання розумілося як спадщина релігійної, християнської культури і моралі. Треба відзначити, що це не перешкоджало представникам інших світових релігій проживати в суспільствах християнської традиції, оскільки їх моральні цінності виявлялися близькими один одному. Наприклад, в історії накопичився великий досвід міжрелігійного співіснування, який забезпечує згуртованість суспільства. Навіть безбожні вчення, що виникли в Європі, нерідко повторювали світською мовою постулати релігійної моралі [4].

В сучасних умовах, коли роль церкви в житті вітчизняного суспільства істотно зростає, не викликає сумнівів актуальність

наукового дослідження будь-яких аспектів взаємодії церкви з правом і державою. Побічно про це свідчить і збільшення кількості наукових публікацій, в яких вчені-правознавці аналізують різні проблеми, пов'язані з церковним правом, етапами його розвитку, з роллю церкви в сучасній світській державі. У той же час, залишається недослідженим ряд цікавих питань в загальному руслі даної проблематики [6, с. 1].

Нерідко, пише В. Синюков, правова традиція постає як щось розмите, нечітке, складно осягається і класифікується. Такий підхід – спадщина нормативізму, що довгий час панував. З інших методологічних позицій стає очевидно, що «крім «матерії» права є ще і його «дух», «аура», «символи» і «образи», які не менш імперативні та реальні, ніж правовідносини і акти застосування, і які або взагалі не існували для нашого матеріалістичного правознавства, або виводилися за рамки власної юридичної проблематики [7, с. 67].

Як відомо, будь-який вибір може бути «злим», а може бути «добрим». Більш того, індивідуальне розуміння свободи схильне до різнорідних впливів, в тому числі неадекватних оцінок. Наприклад, в світі дуже багато образ і конфліктів. Під впливом абсолютизації свободи вибору з'являється реальна проблема розповсюдження правозахисного підходу на найнезначніші або абсурдні життєві ситуації. Європейський суд з прав людини переповнений скаргами, що стосуються нанесення збитків в один або кілька доларів. В рамках тематики нашого дослідження, приклад, подібного роду вимог. Так, до Європейського суду надійшла справа «Альдо Гросс проти Швейцарії». Мадам Гросс не бажає переживати природний процес старіння, при цьому вона не має ніякої смертельної хвороби або фізичних страждань. Тим не менш, вона хоче піти з життя, але жоден лікар не виписує їй рецепт на отримання смертельної субстанції. Вона стверджує, що держава зобов'язана забезпечити її засобами для здійснення самогубства в безпечною і безболісною формі. На її думку, ця відмова є порушенням її права на життя, так як вона

відмовилася від життя, а також принижує її гідність, так як вона не бачить в собі сили переносити процес старіння [4].

Подібного роду, пише ігумен Філіпп (Рябих) є і справи, що надійшли до ЄСПЛ з Великобританії. У першому випадку – жінка-християнка відмовилася реєструвати одностатевий союз і була звільнена, а в іншому – психолог з сімейних проблем, який сповідує християнство, відмовився консультувати партнерів одностатевого союзу і теж був звільнений. Влада Великобританії відмовилася визнати, що ці люди зазнали дискримінації [4].

Слід відзначити, європейське право склалося і протягом століть розвивалося під впливом не тільки римської правової традиції, а й християнських ідей. Авторитетні автори цілком обґрунтовано зазначають важливу роль теологічних джерел у формуванні західної традиції права та європейської правової культури. Канонічне право розглядається в якості однієї з перших західних систем права Нового часу [8, с. 12].

Серед провідних напрямків європейської середньовічної правової думки виділяються вчення, які орієнтувалися на релігійні постулати. Стало звичним асоціювати сучасне західне право в його становленні, розвитку та нинішньому стані з протестантською етикою. Є дослідження, які показують, що свій внесок у формування права Європи та Північної Америки вніс й католицизм [9, р. 33].

Не будемо також забувати, пише Д. Пашенцев, що поява одичних елементів європейського права зобов'язана впливу (нехай і обмеженого) навіть ісламської традиції, що має релігійне коріння. Співвідношення права і релігії в Європі не залишалося постійним. Ця еволюція була пов'язана з оформленням самостійної концепції прав людини, яка є провідною основою права в його сучасному ліберальному розумінні. В даному процесі релігійні уявлення зіграли помітну роль. Очевидно, що релігійні інститути в цілому ніколи не були в числі лідерів захисту прав людини. Але не підлягає сумніву той факт, що, наприклад, ви-

знання права на свободу віросповідання (релігії) в значній мірі зобов'язана саме західного християнства [6, с. 3].

Крім того, релігійні вчення безпосередньо відбилися у включенні обов'язків людини в загальне уявлення про її права і свободи. Релігійні уявлення аж ніяк не в усьому збігалися з вихідними початками юридичної концепції прав людини вже на етапі її оформлення. Зокрема, це стосується питання про походження зазначених прав, яке ліберальна думка пов'язувала з природою самої людини (що відбилося в понятті природніх невід'ємних прав), а релігійні вчення пояснювали актом Божественного творіння. Такі розбіжності ставали помітніше і навіть посилювалися в міру затвердження в Європі принципів секуляризації суспільного життя і культури взагалі. Цей процес супроводжувався поступовим поворотом держави від релігії, її приватизацією, тобто перетворенням в приватну справу індивіда і, як наслідок – дедалі помітнішим відходом ліберально-юридичного розуміння прав людини від релігійних вчень. Результатом такої еволюції стало звуження впливу релігії на розвиток концепції прав і свобод людини. Аж до середини минулого століття найбільші релігії не приділяли серйозної уваги цій проблематиці [6, с. 3].

Ступінь впливу релігії, відзначає Ю. Пайда, пов'язаний з її місцем у суспільстві, а це місце є константним та змінюється в контексті процесів сакралізації і секуляризації. Сакралізація означає залучення до сфери релігійного санкціонування форм суспільної та індивідуальної свідомості, діяльності, відносин, поведінки людей, інститутів, посилення впливу релігії на різні сфери суспільного та приватного життя. Секуляризація, навпаки, призводить до послаблення впливу релігії на суспільну та індивідуальну свідомість, до обмеження можливості релігійного санкціонування різних видів діяльності, поведінки, відносин і інститутів, «входження» релігійних індивідів і організацій до різних нерелігійних сфер життя [5, с. 65].

Відзначимо, ситуація мало змінилася навіть після проголошення в 1948 р. Загальної декларації прав людини. Правда, в

першій половині 60-х рр. минулого століття знову намітився інтерес релігійної свідомості (насамперед, католицького) до прав і свобод людини. Однак тільки через два десятиліття, коли західне християнство та іслам стали активно включатися в політичний простір і публічне життя, почав набирати силу активний процес формування сучасних релігійних уявлень про права людини як щодо цілісних концептів. У своїй основі вони, природно, спираються на вихідні постулати тієї чи іншої релігії [10, с. 47].

Разом з тим, відзначає Д. Пашенцев, нинішні релігійні вчення про права людини нерідко набувають вигляду своєрідної відповіді ліберальних поглядів. Тому в позиціях провідних релігій з цього питання поєднуються дві основні лінії. З одного боку, підкреслюється згода з багатьма положеннями міжнародно-правових документів з прав людини. З іншого боку, релігійні концепції роблять акцент на відмінності, що характеризують їх погляд на права людини в порівнянні з ліберальною юридичною оцінкою. У питанні прав і свобод людини провідні релігії займають як близькі, так і протилежні одна від одної позиції. Багато що залежить від того, які аспекти цієї проблеми вони вважають для себе пріоритетними. Вчений відзначає характерні особливості сучасного погляду окремих релігій на даний предмет [6, с. 3].

Потрібно відзначити, пише в своєму дослідженні Ю. Піх, що протягом останніх десятиліть в суспільстві поступово відбулася зміна самого сприйняття релігійних цінностей. Якщо колись релігія виступала як сакральне пояснення світу, то, починаючи з епохи Просвітництва, на перший план виходять соціальні функції релігії. Залежно від того, наскільки позитивне значення вони можуть мати в конкретний історичний період і для конкретної держави, змінюється ставлення до релігії. Особливість сучасного етапу, відзначає вчена, полягає не просто в актуалізації релігійної ідеї, але й у її об'єктивізації, інституціональному оформленні, присутності в усіх без винятку модусах соціальної практики. Релігія за останні десятиліття пройшла непростий

шлях від якогось маргінального феномену до нормативного орієнтира, що став найважливішою «точкою зростання» масової свідомості. Без урахування релігійного фактору досить часто неможливо глибоко пізнати і передбачити наслідки соціально-політичних процесів [11, с. 55].

Характер взаємодії норм права і релігійних норм у системі соціальної регуляції того або іншого суспільства, вказує Т. Стефанчишена, визначається зв'язком правових і релігійних норм з мораллю і зв'язком права з державою. Релігія, як і раніше, відіграє дуже важливу роль у регулюванні поведінки людей у суспільстві, у формуванні етичних та морально-етичних переконань. Відокремивши її від держави, в жодному разі не можна відділяти її від суспільства і людини [12, с. 119].

Релігія визначає цінності, які різними способами впливають на соціальне життя, зокрема й правове. Звідси, вірно відзначає І. Оборотов, постає необхідність ретельно вивчити духовні основи права і держави, осмислити ціннісні орієнтації, що історично склалися і переважають у суспільстві: це має надати змогу враховувати в ході державно-правового будівництва не тільки зовнішні чинники (економіку, політику тощо), але й внутрішню мотивацію поведінки суб'єктів; передбачати можливі наслідки тих чи інших реформ і прогнозувати майбутню ефективність закону при законопроектуюванні [13, с. 171].

Сьогодні, акцентує увагу у своїй науковій праці Ю. Оборотов, церква стає значущою інстанцією морального контролю над соціальним життям, перестаючи бути інститутом влади, вона забезпечує умови реального руху до християнського морального ідеалу через затвердження цінності людського життя, осуд насильства, участь у зміцненні миру, у боротьбі за збереження навколишнього природного середовища [14, с. 170].

Оцінюючи моральний потенціал біблійних завітів, Ю. Бондаренко зазначає, що християнство надало людству заповіді неперехідного значення, тож є певною системою ціннісних орієнтацій, що набули значення суспільного ідеалу. Тому христи-

янські цінності – це і ідеал, і символ, і приклад, і регулятивна ідея, що вагомо впливає на людину і суспільство в усіх сферах життєдіяльності [15, с. 30].

Питання про функціональну схожість права і християнства є складним і багатоаспектним, тому, за твердженням І. Піх, тут слід виокремити декілька моментів. В основі і правового, і християнського (і, до речі, морального) регулятивних чинників лежить однозначне сприйняття людини як істоти, здатної до свавільної поведінки, тобто поведінки на власний розсуд. Можливість здійснення такої поведінки повинна, з одного боку, зберігатися і підтримуватися: адже вона є істотною онтологічною передумовою існування згаданих регуляторів. А з іншого боку, пише вчена, вона виправдана об'єктивними параметрами достатньої соціальної безпеки і, відповідно, потребує обмеження, яке й досягається через нормативні стандарти. Справді, вважає Ю. Піх, християнство виходить з того, що людина здатна на неочікувану, небажану, невиправдану (позанормативну) поведінку, на позначення якої існує спеціальне поняття поведінки «гріховної» і яка, безумовно, засуджується. Гіпотетичним суб'єктом, що карає за неї, є Бог, реальним – представник Бога в людському середовищі, часто це релігійний лідер, церква. Так само і право ґрунтується на визнанні принципової здатності людини діяти по-своєму, за власними намірами, які цілком можуть не збігатися з очікуваннями інших. Ця суперечність і породжує тенденцію – точніше визначити межу необхідної поведінки, запровадити поняття «злочину» в широкому розумінні цього слова («чинення зла», «злий вчинок») і налагодити механізм реагування на випадки відхилення від межі припустимого. Можливо, саме з цієї причини на довгому історичному шляху християнській і правовий (як, утім, і моральний – з такими його інструментами, як «моральна повинність» та «аморальний вчинок») способи регулювання ідуть поруч. У багатьох культурах, як відомо, юриспруденція з її формалістикою виростає з релігійних форм, юристи виростають із жерців, оскільки на останніх покладають-

ся відповідні специфічні соціальні функції. Не є випадковим і той історичний факт, що часто християнство і право невіддільні одне від одного (традиційні релігійноправові системи, християнська культурна традиція, у межах якої правове регулювання значною мірою і тривалий час здійснювалося через інститути церкви). Окрім того, суто в технологічному сенсі право у своїх особливостях багато чого наслідує у християнства, наприклад, ритуали і процедури [11, с. 67].

Християнські цінності, вірно вказує українська дослідниця І. Ломака впливають не лише на стан приватного життя, але й на спосіб життя публічного. Приміром, багато християнських цінностей стали прообразом правових цінностей, що охороняються державою. Християнські цінності починають перетворювати світ, релігія стає щораз надійнішим інститутом підтримки всіх життєвих цінностей людини, адже, як слушно зауважує вчена, «християнство – могутній консолідуючий чинник, носій державницької ідеології, суспільної моралі та культурного прогресу» [16, с. 300].

Останнім часом, відзначає Е. Тогузаева, спостерігається значне зростання впливу релігії на життя і свідомість громадян. Часто, вже не помічаючи для себе, зустрічаючи нових людей (наприклад, політиків), ми оцінюємо їх і з точки зору релігійної приналежності. І зворотне: для впливу на суспільство і на окремих громадян часто обирається тактика врахування релігійного настрою населення і окремих особистостей. Релігія стрімко почала проникати в політику (аж до створення релігійних партій і звернення політиків до релігійних цінностей в періоди виборчих кампаній), хоча демонстративна релігійність ніколи не знаходила і не знаходить підтримки в державі, швидше за все тому, що позначаються особливості характеру істинно вітчизняної людини, її побожне ставлення до віри, сформоване способом життя і оспіване класиками, багато з яких були щиро віруючими людьми, що зверталися в своїх творах до релігійних тем [17, с. 47].

Санкціонування релігійних норм, пише Ю. Пайда, відбувається у двох напрямках. По-перше, у правову дійсність переносяться норми, спрямовані безпосередньо на впорядкування відносин між індивідами та розв'язанні конфліктних ситуацій між ними. Іншим напрямом санкціонування виступає перенесення у правову систему широкого спектра засад, основ, принципів, що об'єднують окремі норми в єдине ціле. Із часом обсяг санкціонування релігійних норм звужується. Сучасну секуляризовану західну традицію права майже позбавлено цього процесу [18].

При цьому, пише Д. Вовк, формою релігійного впливу є підтримання або заперечення певних правових за змістом відносин. Водночас негативне ставлення релігійної доктрини до якогось виду поведінки людини може значно стримувати розвиток правового регулювання. Ще одною формою є ідеологічний вплив релігії на правову систему. Релігійні догмати, у тому числі норми релігійної моралі, досить часто створюють світоглядні засади, що зумовлюють особливості правової і державної організації соціуму [19, с. 133].

З цього приводу німецький філософ Г. Гегель зазначав, що «в самому понятті релігії закладене те, що вона є не просто знанням про бога, про його якості, наше відношення і відношення світу до нього, а також нетлінності нашої душі, вона не є просто історичне чи розсудливе знання, в ній зацікавлене серце, вона має вплив на наші почуття та на визначення нашої волі, завдяки їй наші обов'язки і закони набувають великої сили, будучи представлені нам як закони бога...» [20, с. 49]. Тому, вказує І. Ткачук, окрім світоглядної, комунікативної, компенсаційної, легітимуючої та консолідуючої (інтеграційної), релігія також може виконувати регулятивну функцію, а отже, їй не чуже співіснування з правом [21, с. 48].

В. Кириченко вірно відмічає, що як і право, релігія є важливим соціальним регулятором поведінки не лише окремих особистостей, а й широких народних мас, спроможних визначати вектор розвитку подій як в тому або іншому регіоні дер-

жави, так і на всій його території. Право присутнє в найбільш значущих сферах суспільного регулювання. Водночас релігія пронизує весь спектр людських відносин та знаходить своє відображення в праві [22, с. 55]. При цьому, зазначає В. Букреєв, юридичні закони фіксують тільки зовнішню сторону поведінки, однак вони не можуть регулювати помисли, допомогти в індивідуальному стражданню, надії, покаяння – усе те, що передбачає релігійні почуття, що пов'язане з внутрішнім світом людини [23, с. 35].

Релігія постійно вступає у взаємодію з правом, зокрема в сучасних умовах вона стає окремим чинником розвитку публічної сфери суспільства та держави. Релігійні погляди все частіше впливають на прийняття публічно-правових рішень, на формування правосвідомості та правової культури суспільства тощо. Водночас релігія (її зовнішня частина) стає окремим предметом правового регулювання, пише у своєму дослідженні І. Ткачук [21, с. 48].

Загалом проблему взаємодії християнських та правових норм, зазначає Г. Єрмакова, доцільно розглядати у двох аспектах, а саме – християнську норму як структурний елемент правової системи в матеріальному і формальному значенні. Тобто християнські норми, на думку вченої, з одного боку, виступають чинниками, що визначають зміст права, правової системи, а з іншого, є формою зовнішнього вираження правил поведінки. Водночас правові і християнські норми потрібно розглядати не тільки як різновид соціальних норм, а й як основний елемент правової системи (як зміст нормативних актів). Християнські норми безпосередньо впливають на формування традиційної й релігійної національних правових систем. Вони постають як вияв релігійної традиції в межах правової системи [24, с. 188].

Вплив християнських норм на позитивне право, а zarazом і на правову систему держави, може відбуватися двома шляхами – прямим та непрямим. При цьому, прямий вплив полягає в тому, що поруч із позитивними поглядами і догмами (доктри-

нами) створюється ідеологічна основа сучасної правової системи країни, релігійно-етичний фундамент правотворчості, а в окремих випадках – правозастосовної і правоохоронної діяльності державних органів. Непрямий вплив – це вплив підсистеми релігійного права на позитивне право з уваги на існування та функціонування християнських норм [24, с. 188].

Християнські норми і релігійна правосвідомість формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. Означені норми, вказує В. Пастернак, впливають на правосвідомість, формують уявлення членів суспільства про їхні права й обов'язки, про належний правопорядок, і навпаки, правосвідомість впливає на релігійні норми, визначає практику їх застосування в інтересах вірян, релігійних громад щодо реалізації останніми своїх релігійних інтересів, зумовлюючи характер правореалізації, нормотворчої діяльності, механізм правового регулювання [25, с. 23].

Релігійні норми, відзначає І. Міма, як соціально-правотворчі чинники впливають на формування права у просторовій (територіальна та соціальна), опосередкованій, безпосередній, вибірковій та смисловій формах. Вплив релігійних норм на правотворчий процес набуває особливого значення в умовах глобалізації, коли внаслідок активної конвергенції різних правових систем, культур і традицій постає об'єктивна потреба у створенні загальної аксіологічно-культурологічної та правової основи для взаємодії різних держав, суспільств, колективів, спільнот тощо. Завдяки цьому право може більш цілісно впливати на суспільну свідомість і на суспільство, шляхом максимально-оптимального обґрунтованого поєднання та узгодження змісту правових та релігійних норм, на основі всебічного науково-теоретичного обґрунтування і доведення [26, с. 232].

Релігійні норми, пише А. Посашкова, акумулюють соціальні цінності, які поступово формуються у свідомості суспільства й пов'язуються з загальною ідеєю права; набувають свого відображення у змісті нормативно-правового припису чинного законодавства; укорінюються у суспільній правовій свідомості і

визначають не лише загальне сприйняття індивідами оточуючої їх дійсності, а й їхню діяльність. Тобто, відбувається по суті акумуляція базових цінностей суспільства, які, набуваючи правової форми, стають правовими цінностями та правовими принципами, а також впливають на аксіологічний рівень правової свідомості, що дозволяє не лише сформуванню на рівні права й укорінити у суспільній правовій свідомості певні цінності (свободи, справедливості, гуманізму, рівноправності, відповідальності тощо), а й забезпечити їх запровадження у практику безпосереднього нормативного регулювання суспільних відносин [27, с. 198].

За твердженням О. Петюкової, у повсякденному житті правосвідомість може не мати релігійного відтінку, воно може бути байдужим до релігії. Але потреба в релігії породжує потребу в духовній свободі, а, отже, і в правопорядок. Тоді релігійність виражається в якості глибинного духовного компонента правової життя [28, с. 92].

Правові норми, які не відповідають повною мірою внутрішнім, глибинним характеристикам суспільної свідомості, не сприймаються в належній мірі суспільством. У тому випадку, коли постійна присутність в правовій свідомості релігійної компоненти не береться до уваги при конструюванні та здійсненні позитивного права і державної політики, це призводить до розриву між правом і правосвідомістю. В результаті позитивне право виявляється нездатним повною мірою реалізувати свій регулятивний потенціал, а державні структури в повній мірі легітимізувати свою владу, відзначає О. Мартишин [29, с. 9].

В останні десятиліття в простір інтелектуальних дискусій все впевненіше повертається релігійна тематика в її теологічному осмисленні. Ця тенденція була легітимізована таким авторитетом, як Ю. Габермас, який виступив з ідеєю постсекулярного суспільства і обґрунтував її необхідністю забезпечити «цивілізовані взаємовідносини громадян один з одним, незважаючи на безпрецедентне розмаїття культур і релігійних світоглядів»

[30, с. 12]. Крім цього прагматичного міркування, вчений в своїх працях розвиває думку про те, що сучасна філософія має достатньо підстав «для готовності вчитися у релігійних переказів», відзначаючи при цьому, що «сучасне раціональне природне право стало ... продуктом критичної зустрічі з християнським природним правом» [31, с. 65].

Біблійні підказки, підкреслює автор, завжди жили і продовжують жити філософський дискурс. Таким чином, питання про те, чи мають потребу мораль і право в релігійному обґрунтуванні, від якого філософія права, здавалося б, остаточно пішла після кантівської секуляризації моралі (а відповідно, і права, оскільки в кантівському трактуванні право іманентно пов'язано з мораллю), знову розглядається фахівцями як «нагальна екзистенційна проблема нашого сьогодення буття, що має ряд теоретичних вимірів метафізичного, етичного, теологічного, соціокультурного, антропологічного характеру» [32].

При вирішенні питань праворозуміння в нову епоху не можна пройти повз питання про релігійний вимір права, оскільки Г. Берманом справедливо відзначено, що в праві зберігається не тільки традиція, але й віра у Всевишнього, що освячує шлях праву в соціальному світі і «щоразу, коли суспільство виявляється у кризі, воно інстинктивно звертає свої погляди до джерел і шукає там знамення» [33, с. 247]. Ю. Тихонравов зазначає, що «...будь-яке право є, кінець кінцем, підсумком еволюції релігійних підстав людської активності. У релігії криється гранична основа, кінцеве джерело всякого права... самий природний і логічний шлях духу в право лежить через послідовність релігія – мораль – звичай» [34, с. 22]. «Концептуальні положення Православної церкви, – наголошує Ю. Оборотов, – відповідають ідеї суб'єктивного права і юридичного обов'язку як визначальних характеристик права, вони націлюють не тільки на подальший розвиток прав і свобод, але й привертають до проблеми юридичного обов'язку як найважливішої складової буття нашої цивілізації» [35, с. 94].

Таким чином, комплексне дослідження взаємодії інститутів права та релігії, в першу чергу, визначається тим, що, попри різні цілі їх існування, релігія й право виступають як ціннісно-нормативні системи у процесі регулювання відносин в суспільстві. Розглядаючи право як регулятор, слід визнати, що його місія в суспільстві полягає у затвердженні нормативних засад, регулятивному правовому впливі на суспільні відносини. Право регулює суспільні відносини у взаємодії з іншими нормами елемент системи соціального нормативного регулювання. Одним з таких елементів є і релігія щодо своїх ціннісно-нормативних установлень.

Відзначимо, на сьогодні в християнській доктрині, суперечності щодо заповіді «не вбий» та вимогами держави щодо участі її громадян у війнах, в концепціях католицької та православної церков вирішено на користь «справедливої війни». В той же час, в умовах війни, саме християнська релігія, будучи морально-нормативною системою, впливає формування та реалізацію світських правових норм. Відбувається своєрідна імплементація їх у право, у результаті ми користуємося правом, власне, вдаючись до допомоги християнства. Повністю відірвати начебто суто релігійні норми від світських не можна, за всієї віддаленості від мирських проблем вони насправді відіграють істотну роль формуванні правомірної поведінки людини, виробляючи стійку систему цінностей, не байдужу для права. Ці цінності здатні виступати як мотиви соціально-позитивної поведінки. Проте, саме сьогодні відбувається перегляд основних християнських цінностей (в першу чергу такої категорії як «не вбий»), їх втілення у чинному законодавстві нашої держави й практичне застосування. Переконані, найближчим часом нас очікує нова концепція взаємовідносин держави та церкви, права та релігії, причому, не тільки на національному, а й на міжнародному рівнях.

Список літератури:

1. Антикультува діяльність як один з інструментів гібридної агресії РФ. Тиждень. № 28 (556) від 12 липня 2018 р. URL : <https://tyzhden.ua/World/216665>
2. URL : <https://dess.gov.ua/roundtable-18-march-2022/>
3. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshhall/2215181-vijna-ta-religia-mozlivosti-cerkvi-u-sistemi-svitovoi-bezpeki.html>
4. Выступление игумена Филиппа (Рябых), представителя Русской Православной Церкви при Совете Европы, кандидата богословия и кандидата политических наук, на VIII заседании совместной комиссии по диалогу «Православие-Ислам» 26 июня 2012 года. URL: <http://www.strasbourg-reor.org/?topicid=923>
5. Пайда Ю.Ю. Роль права та релігії в удосконаленні механізму реалізації прав людини. *Юридичний вісник* 1(22). 2012. С. 65-70.
6. Пашенцев Д.А. Роль религии в формировании российской правовой традиции. *Правоведение*. 2010. № 6. С. 1-9.
7. Синюков В.Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. М.: Норма, 2010. 232 с.
8. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. М., 1998. 313 с.
9. Glenn P. La tradition juridique nationale. *Rev. intern. de droit compare*, 2003. 122 p.
10. Арановский К.В. Конституция как государственно-правовая традиция и условия ее изучения в российской правовой среде. *Изв. вузов. Правоведение*. 2002. №1. С. 46-49.
11. Піх Ю.А. Загальна характеристика секуляризація і десекуляризації правових систем релігійного типу. Дис... канд. Юрид. наук за спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2017. 226 с.
12. Стефанчишена Т. М. Релігійний фактор у формуванні правових систем. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. No 45. С. 119-121.

13. Оборотов І. Г. Правові цінності у східноєвропейській та західноєвропейській традиціях: релігійний вимір. Актуальні проблеми держави і права. Вип. 40. 2008. С. 167–172.
14. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01/ Юрій Михайлович Оборотов ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2003. 370 с.
15. Бондаренко Ю. В. Ценностное измерение права и христианства в вопросах социального регулирования. *Бизнес в законе*. 2009. No 4. С. 28–31.
16. Ломака І. І. Правове обґрунтування інституціоналізації християнських церков в Україні. Моральні основи права: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.). Надвірна : Надвірнян. друкарня, 2010. С. 300.
17. Тогузаева Е.Н. Нормы морали, права, религии как регуляторы поведения. Известия Саратовского университета. 2007. Т. 7. Сер. Экономика. Управление. Право, вып. 2. С. 46-49.
18. Пайда Ю.Ю. Вплив релігії на формування права. Актуальна юриспруденція: матеріали інтернет-конференції від 15.10.17 р. URL:https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1629%3A021017-15&catid=191%3A1-102017&Itemid=237&lang=ru
19. Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. Харків: Право, 2009. 224 с.
20. Гегель. Работы разных лет : в 2 т. / сост., общая ред. и вступ. статья А. В. Гулыги. М.: Мысль, 1970. Т. 1. С. 49.
21. Ткачук І. Д. Співвідношення релігії та права як форм регуляції суспільних відносин. Часопис Київського університету права. 2017/4. С. 47-50.
22. Кириченко В. Є. Релігія та право – історія соціального регулювання, окремі аспекти. Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки: матеріали XXXIV Міжн. істор.-прав. конф. (м. Тисмениця, 27–29 трав. 2016 р.) / В. Є. Кириченко ; ред. кол. : І. Б. Усенко, А. Ю. Іванова та ін. Київ-Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2016. С. 55–62.
23. Букреев В. И. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособ. М.: Юрайт, 1998. 336 с.

24. Єрмакова Г.С. Релігійні норми як морально-етична домінанта правової свідомості. *Наше право* № 4, 2017. С. 188-193.
25. Пастернак В. М. Християнські засади позитивного права: теоретичні аспекти. Дисертація канд. юридичних наук: 12.00.01. Львів, 2013. 212 с.
26. Міма І.В. Релігійні норми як соціально-правотворчі чинники суспільства. Альманах права: Висвітлення актуальних питань історії та теорії держави і права, філософії права. 2012. № 3. С. 230 – 233.
27. Посашкова А. Л. Взаимодействие норм ислама и правовых норм в правообразовании и правоприменении в России. Вестн. Владим. юрид. ин-та. 2008. № 1 (6). С. 192-198
28. Петюкова О.Н. влияние религиозного фактора на формирование правосознания современного российского общества. Право и управление. XXI век. № 2 (7)/2008. С. 91-97.
29. Мартышин О.В. Национальная политическая и правовая культура в контексте глобализации. Государство и право. 2005. № 4. С. 9-11.
30. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Пер. с нем. О. Величко и Е. Петренко. М.: Весь мир, 2008. 192 с.
31. Хабермас Ю., Ратцингер Й. (Бенедикт XVI). Диалектика секуляризации. О разуме и религии / Пер. с нем. В. Витковского (Серия «Современное богословие»). М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. 112 с.
32. Бачинин В. А. Секуляризация морали как социокультурная реальность. URL: www.gazetaprotestant.ru
33. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень: Монографія. О.: Юрид. л-ра, 2006. 293 с.
34. Тихонравов Ю. В. Судебное религиозоведение. М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. 210 с.
35. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии: Монография. О.: Юрид. л-ра, 2001. 330 с.
36. Козодаєв С.П., Белов Д.М., Бисага Ю.М., Громовчук М.В. Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних досліджень: *монографія*. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Ін-т держави і права країн Європи. Ужгород, 2018. 177 с.

37. Громовчук М.В. Коопераційна модель державно-церковних відносин (на прикладі Словацької Республіки). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 2/1. С. 39-46.
38. Громовчук М.В., Белов Д.М. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 42. 2017 р. С. 27-31.
39. Громовчук М.В. Белов Д.М., Конституційно-правовий статус особи: базові підходи. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 77-83.
40. Моїсеєнко Л. Проблеми війни та миру в трактуванні християнських конфесій. *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник* 2018. Вип. 28. Частина IV. С. 545-565.
41. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3496553-svatoslav-sevcuk-predstoatel-ukrainskoi-grekokatolickoi-cerkvi.html>
42. Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. *Аналітично-порівняльне право*. №2/2022.
43. Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: співвідношення в умовах війни. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 71(3). 2022.

ДИТИНСТВО, ОСВІТА ТА НАУКА В УМОВАХ ВІЙНИ

Берч Вероніка Вікторівна,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права та порівняльного
правознавства, докторант кафедри конституційного
права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
veronyka.kotskulych@uzhnu.edu.ua*

Продан Вікторія Іванівна,

*старший викладач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства, аспірант кафедри кон-
ституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
viktorii.prodan@uzhnu.edu.ua*

Анотація: У більшості регіонів світу, діти які пережили або переживають стан війни, стикаються з величезними проблемами. Їхні проблеми ускладнюються неминучим руйнуванням і хаосом, що відбуваються внаслідок війни. Зокрема, під час реалізації політики воєнного стану основні людські потреби, такі як інфраструктура, навчальні заклади та людський потенціал – втрачаються. Натомість, ресурси, призначені для дитячих програм, часто скеровуються на потреби війни. При цьому освіта дітей автоматично переноситься на другий план.

Зокрема, серед науковців побутує така думка, що освіта є важливою для побудови миру в країнах, які постраждали від конфлікту, зокрема, при застосуванні таких інструментів як регулювання освітніми програмами питань етнічної, релігій-

ної та національної нерівності, викладання суперечливих питань, історії насильства та основоположних людських прав.

Проаналізувавши важливість освіти на постконфліктних етапах, низка країн запроваджує політику та ініціативи, що слугують інструментом по відновленню зруйнованих війною систем освіти.

Ключові слова: війна, воєнний стан, закон, гарантії, права дітей, освіта, доступ до освіти.

Одним із ключових показників Цілей сталого розвитку [1] і суттєвим акцентом Конвенції ООН про права дитини [2] слугує ранній розвиток дітей (ECD – early child development) [3], що став невід'ємною частиною глобального порядку денного охорони здоров'я та визнаний у всьому світі як невідчужуване людське право. На ранній розвиток дитини впливає низка факторів, зокрема здоров'я, харчування, безпека, захист, догляд та раннє навчання.

Враховуючи багатогранний характер раннього розвитку дитини, чинником, який може серйозно вплинути на нього, є збройні конфлікти, від яких страждає 1 з 10 дітей у всьому світі. Конфлікти наражають дитину на різні види труднощів, які шкодять її розвитку, наприклад насильства та травми. Діти з психосоціальною депривацією в перші роки свого життя, як правило, мають затримку в розвитку і досить вищий ризик розвитку психопатології. Відповідно до Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини, позбавлення раннього розвитку дитини є критичною проблемою прав дитини [4].

Особливо важливою сферою РРД у гуманітарному середовищі є соціально-емоційна сфера. Доведено, що більш висока соціально-емоційна компетентність призводить до кращого здоров'я, освіти та соціального розвитку людини пізніше в житті. Таким чином, сприяння ранньому соціально-емоційному розвитку є важливим першим кроком, щоб допомогти дитині вести здорове та успішне життя вже в підлітковому та дорослому віці.

Серед інших соціальних наслідків відсутність освіти сприяє поширенню дитячої праці та створює сприятливий ґрунт для вербування неповнолітніх дітей. Без належно побудованої системи освіти нові покоління не зможуть нести майбутній тягар реконструкції економіки держави, що зараз руйнується [5].

Загальна декларація прав людини та Конвенція про права дитини гарантують освіту як право, яке має місце навіть у надзвичайних ситуаціях [6]. Так, нічим не викликана військова агресія РФ 24 лютого 2022 року стала викликом суверенному, соборному та демократичному існуванню нашої держави. Не винятком стала також освітня складова, зокрема, викликом для останньої послугували такі сфери, як: забезпечення життя та здоров'я учасників освітнього процесу, повсюдні руйнування освітніх закладів, використання шкіл як сховищ чи перегрупування військ, масштабне, вимушене переміщення осіб із зони бойових дій в межах держави чи поза її межі, перешкодження доступу здобувачів до отримання освітніх послуг, порушення нормального освітнього процесу, мінімізація фінансування освітньої складової.

Викликом на негативні динамічні реалії стала миттєва реакція МОН, зокрема:

- в перші тижні війни з метою забезпечення безпеки дітей було оголошено перерву в навчальному процесі та введено вимушені канікули [7],

- командою Міністерства було сформовано перелік ключових пріоритетів політики в сфері освіти, серед яких такі акти, як: International assistance to Ukraine's education and science in wartime, Проектні пропозиції щодо невідкладних потреб української освіти, Невідкладні потреби у комп'ютерному обладнанні та пристроях, Потреби закладів П(ПТ)О які приймають ВПО, Потреби закладів П(ПТ)О для організації освітнього процесу, Невідкладні потреби у сфері психологічної підтримки та супроводу тощо [8],

- провадження освітнього процесу згідно з пропозицій Міністерства, зокрема у випадку наявності повітряної небезпе-

ки переривання навчання, організація очного та дистанційного навчання, практика змішаного навчання [9],

- масштабна методична та рекомендаційна робота із порядку провадження освіти на всіх рівнях тощо.

Безумовним та беззаперечним являється факт адекватного реагування МОН на жорсткі зовнішні виклики, але викликає повагу той факт, що навіть в таких надзвичайно важких умовах, провадилася кропітка робота по провадженню освіти та забезпеченню максимально можливого доступу до неї здобувачів.

Звісно, роботи над удосконаленням складової освітньої політики є надзвичайно багато, однак приведення національного законодавства у відповідність до норм міжнародного та європейського зразка дається взнаки, і є позитивним мотиватором для руху вперед всупереч і попри...

Список літератури:

1. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html> (дата звернення: 12.02.2023 р.).
2. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. *Зібрання чинних міжнародних договорів України* від 1990.1990 р. № 1. С. 205.
3. Early childhood development. URL: <https://www.unicef.org/early-childhood-development> (дата звернення: 12.02.2023 р.).
4. Ayesha Kadir, Sherry Shenoda, Jeffrey Goldhagen, Shelly Pitterman. The Effects of Armed Conflict on Children. URL: <https://publications.aap.org/pediatrics/article/142/6/e20182586/37464/The-Effects-of-Armed-Conflict-on-Children?autologincheck=redirected> (дата звернення: 12.02.2023 р.).
5. Ryunosuke Goto, Thomas Frodl, Norbert Skokauskas. Armed Conflict and Early Childhood Development in 12 Low- and Middle-

- Income Countries. URL: <https://publications.aap.org/pediatrics/article/148/3/e2021050332/181027/Armed-Conflict-and-Early-Childhood-Development-in?autologincheck=redirected> (дата звернення: 12.02.2023 р.).
6. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. ООН. *Голос України*. 2008. № 236.
 7. Лист Міністерства освіти і науки України «Про організацію освітнього процесу» від 25.02.22 року. № 1/3276-22. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/86140/ (дата звернення: 12.02.2023 р.).
 8. Потреби освіти і науки та отримана допомога. URL: <http://surl.li/ewtse> (дата звернення: 12.02.2023 р.).
 9. Лист Міністерства освіти і науки України «Про організацію освітнього процесу» від 06.03.2022. № 1/3371-22. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/86062/ (дата звернення: 12.02.2023 р.).

РОЛЬ РАДИ ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ В РОЗГЛЯДІ СИТУАЦІЙ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМИ ПРАВ ЛЮДИНИ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я РОСІЄЮ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Васильченко Оксана Петрівна,

*доктор юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту права,
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна*

Дешко Людмила Миколаївна,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права,
Навчально-наукового інституту права,
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна
DeshkoL@yahoo.com*

Анотація: Акцентується увага на основному завданні Ради з прав людини та її ролі в розгляді ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини, в тому числі й у сфері охорони здоров'я, росією на території України. Охарактеризовано універсальний періодичний огляд як унікальний процес, що здійснюється Радою з прав людини, і акцентовано увагу на важливості розгляду в ньому ситуації, пов'язаної з порушенням росією прав людини в Україні; охарактеризовано спеціальні процедури Ради з прав людини та сфокусовано увагу

на незалежній міжнародній комісії з розслідування, що була заснована відповідно до прийнятої 4 березня 2022 року резолюції 49/1 про положення в сфері прав людини в Україні, що склалося внаслідок російської агресії. Зроблено висновок, що призупинення членства росії в Раді з прав людини обрешує світовий вплив російської федерації, є превентивним заходом для інших держав, є одним з чинників, які сприятимуть встановленню фактів, обставин та докорінних причин порушень прав людини в Україні, в тому числі й у сфері охорони здоров'я; збору, узагальненню та аналізу доказів для майбутніх судових розглядів; виявленню осіб та структур, які несуть відповідальність за порушення прав людини в Україні, порушення міжнародного гуманітарного права, інші пов'язані з ними злочини в Україні; притягненню винних до відповідальності та ін.

Ключові слова: право людини на життя, охорона здоров'я, медична допомога, держава, права людини, агресія, міжнародний захист прав людини, Рада з прав людини ООН.

Забезпечення права людини на життя, структурним елементом якого є право на охорону здоров'я, на забезпечення своєчасної, якісної та безпечної медичної допомоги, є обов'язком з боку суспільства і держави [1-3]. Офіційне визнання державами за людиною права на життя було здійснено в основоположному документі про права людини, який було ухвалено в кінці 1948 року Організацією Об'єднаних Націй. Відповідно до ст. 3 Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 «кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність» [4]. Права людини в сфері охорони здоров'я, які є гарантією реалізації права на життя, отримали своє закріплення в численних міжнародних актах з прав людини ООН, регіональних міжнародних організацій. Держави мають сумлінно виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання в сфері прав людини.

Здійснивши повномасштабне військове вторгнення на територію України, росія не лише порушила норми та принципи, що містяться в Статуті ООН, а й вчинила на території України звірства, які сколихнули світ [5]. За офіційними даними масовими є злочини російської федерації в сфері охорони здоров'я – масове систематичне не надання медичної допомоги цивільному населенню, військовим, що призвело до смерті людей, не надання знеболюючих лікарських засобів та своєчасної медичної допомоги, наслідком чого стали такі фізичні болі і страждання людей, які прирівнюються до катувань та ін. [6]. На порядок денний було поставлено питання ролі Ради ООН з прав людини в розгляді ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини в сфері охорони здоров'я росією на території України.

Рада ООН з прав людини є допоміжним органом Генеральної Асамблеї ООН, що був заснований у 2006 р. Основне завдання Ради з прав людини – сприяння загальній повазі та захисту прав і основних свобод людини для всіх на справедливій та рівній основі. Рада з прав людини розглядає ситуації, пов'язані з порушенням прав людини, включаючи грубі та систематичні порушення, та робить по ним свої рекомендації.

У рамках системи ООН діяльність Ради з прав людини спрямовується на забезпечення ефективної координації та інтеграції діяльності, що стосується прав людини в державі. Вона здійснюється шляхом спеціальних процедур (загальна назва механізмів, створених Радою з прав людини, для вирішення будь-якої конкретної ситуації в країні або з тематичних питань у всіх частинах світу) та універсальних періодичних оглядів.

Спеціальні процедури Ради з прав людини – це незалежні експерти у галузі прав людини, уповноважені інформувати та консультувати з конкретних питань у галузі прав людини або щодо ситуацій з правами людини у певних країнах.

У своїй резолюції 49/1 про положення в сфері прав людини в Україні, що склалося внаслідок російської агресії, прийнятої 4 березня 2022 року [7], Рада з прав людини ухвалила термі-

ново заснувати незалежну міжнародну комісію з розслідування у складі трьох експертів з прав людини, які будуть призначені Головою Ради з прав людини на початковий термін в один рік, що доповнює роботу місії зі спостереження за правами людини в Україні, закріплює її результати та спирається на них, у тісній координації з місією зі спостереження за правами людини в Україні та Управлінням Верховного комісара Організації Об'єднаних націй з прав людини.

Мандат Комісії такий:

- розслідувати всі передбачувані порушення та утиски прав людини та порушення міжнародного гуманітарного права та пов'язані з ними злочини в контексті агресії проти України, вчиненої Російською Федерацією, та встановити факти, обставини та докорінні причини будь-яких таких порушень та утисків;

- здійснювати збір, узагальнення та аналіз доказів таких порушень та утисків, включаючи їх гендерний аспект, та забезпечувати систематичну реєстрацію та зберігання всіх відомостей, документів та доказів, включаючи записи опитувань, показання свідків та матеріали судової експертизи, відповідно до стандартів міжнародного права, на випадок будь-яких майбутніх судових розглядів;

- документувати та перевіряти відповідні відомості та докази, у тому числі за допомогою налагодження діяльності на місцях, та співпрацювати із судовими та іншими органами, залежно від необхідності;

- виявляти, у міру можливості, осіб та структури, які несуть відповідальність за порушення чи утиски прав людини або порушення міжнародного гуманітарного права або інші пов'язані з ними злочини в Україні з метою забезпечення їх притягнення до відповідальності;

- виносити рекомендації, зокрема, щодо заходів щодо притягнення винних до відповідальності, для того, щоб покласти край безкарності та забезпечити притягнення винних до від-

повідальності, у тому числі, за необхідності, до індивідуальної кримінальної відповідальності та доступ жертв до правосуддя;

- подати Раді з прав людини на його п'ятдесят першій сесії усну оновлену інформацію з подальшим проведенням інтерактивного діалогу, а на її п'ятдесят другій сесії — всеосяжну письмову доповідь з подальшим проведенням інтерактивного діалогу та подати доповідь Генеральній Асамблеї на її сімдесят сьомій сесії.

Універсальний періодичний огляд є унікальним процесом, що здійснюється Радою з прав людини і який включає в себе огляд прав людини у всіх 193 державах-членах ООН раз на 4 роки. Безумовно, в ньому має бути об'єктивно розглянута ситуація, пов'язана з порушенням росією прав людини в Україні, в тому числі – грубих та систематичних, і такий розгляд має бути всебічним і об'єктивним, а не спотвореним росією. Призупинення членства росії в Раді з прав людини є одним із чинників в досягненні цим механізмом кінцевої мети, що полягає в поліпшенні становища у сфері прав людини в Україні й інших країнах та в боротьбі з правопорушеннями у будь-якій точці України та планети.

Вдруге в історії таке призупинення відбулось. Так, термін повноважень російської федерації у Раді з прав людини, до складу якої входять 47 держав-членів ООН, обраних Генеральною Асамблеєю ООН, спливав в кінці 2023 року [8]. 7 квітня 2022 року Генеральна Асамблея ООН призупинила членство російської федерації у Раді з прав людини (за – 93 учасника, проти – 24, утрималось – 58). Призупинення членства є максимальним рівнем покарання у Раді з прав людини (за своєю суттю воно тожне виключенню, хоча цей термін офіційно не вживається). Як зазначалося вище, це другий випадок в історії (в 2011 році було призупинено членство Лівії).

Призупинення членства росії в Раді з прав людини є констатацією того факту, що російська федерація не розділяє таку цінність, як права людини, систематично та грубо порушує їх, свідченням чого є її екстериторіальна поведінка в Україні.

Безумовно, ситуації, пов'язані з порушеннями прав людини росією на території України повинні всебічно об'єктивно розглядатися і надалі Радою з прав людини та по ним мають бути винесені рекомендації.

«Мозковим центром» Ради є Консультативний комітет, який надає Раді експертні висновки, проводить консультації з тематичних питань щодо дотримання прав людини. Процедура подання та розгляду скарг дозволяє приватним особам та організаціям довести до відома Ради про порушення прав людини (вони не мають стосуватися випадків систематичного та достовірно підтвердженого грубого порушення прав людини, які вже розглядалися в рамках спеціальної процедури, договірного органу або іншої існуючої в рамках ООН або аналогічної регіональної процедури розгляду скарг на порушення прав людини).

Рада з прав людини працює сесійно: вона регулярно збирається на засідання протягом року (зазвичай, не менше трьох сесій на рік, включаючи основну сесію, загальною тривалістю 10 тижнів). Також є механізм скликання спеціальних сесій, зокрема, з метою попередження порушень прав людини та швидкого реагування на надзвичайні ситуації у сфері прав людини. Безумовно, такою є ситуація в Україні – масове грубе систематичне порушення російською федерацією прав людини в Україні. Ця ситуація вимагає широкого застосування цього механізму.

Таким чином, звірства російських загарбників в сфері охорони здоров'я в тимчасово захоплених населених пунктах, ситуації в тимчасово окупованій АРК та на тимчасово окупованих частинах території Луганської та Донецької областей не могли і не можуть перебувати поза фокусом уваги Ради з прав людини. Призупинення членства росії в Раді з прав людини стало одним із запобіжників впливу російської федерації і на цей розгляд шляхом спотворення ситуації в Україні з метою введення інших держав в оману (щодо встановлених фактів, обставин та докорінних причин порушень росією прав людини в Україні; доказів на випадок будь-яких майбутніх судових розглядів;

щодо виявлених осіб та структур, які несуть відповідальність за порушення прав людини в Україні, порушення міжнародного гуманітарного права, інші пов'язані з ними злочини в Україні, щодо притягнення винних до відповідальності та ін.) і на розробку Радою рекомендацій. Рада з прав людини не може бути майданчиком для пропаганди та демонстрації росією неповаги до прав людини, безкарності.

Бачиться, що призупинення членства росії в Раді з прав людини обрушує світовий вплив російської федерації, є превентивним заходом для інших держав, є одним з чинників, які сприятимуть встановленню фактів, обставин та докорінних причин порушень прав людини в Україні; збору, узагальненню та аналізу доказів для майбутніх судових розглядів; виявленню осіб та структур, які несуть відповідальність за порушення прав людини в Україні, порушення міжнародного гуманітарного права, інші пов'язані з ними злочини в Україні; притягненню винних до відповідальності та ін.

Список літератури:

1. Buletsa S., Deshko L., Zaborovsky V. The peculiarities of changing health care system in Ukraine. *Medicine and Law*. 2019. Vol. 38. №3. P. 427-442. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/mlv38&div=1&src=home>.
2. Ezer T., Deshko L., Clark N. G. et al. Promoting public health through clinical legal education: Initiatives in South Africa, Thailand, and Ukraine. *Human Rights Brief*. 2010. №17/27. P. 32. URL: <http://www.wcl.american.edu/hrbrief/17/2ezer.pdf>.
3. Васильченко О., Дешко Л. Право людини на охорону здоров'я та медичну допомогу на тимчасово окупованих територіях: звернення до Європейського суду з прав людини проти росії / Забезпечення прав людини в умовах воєнного стану в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15 грудня 2022

- року): ел. збірник / Ред. кол.: О. Васильченко; О. Лотюк; П. Діхтієвський; В. Пашинський; А. Матат. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2022. 202 с.
4. Загальна декларація прав людини 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
 5. Rape as a weapon: huge scale of sexual violence inflicted in Ukraine emerges. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/apr/03/all-wars-are-like-this-used-as-a-weapon-of-war-in-ukraine?fbclid=IwAR1zCHeSToVBJOfkZ9ER2xGpVs0tmjjdGHMGNXGDxufdebgVxhOFpEnlMSA>.
 6. Щодо створення міжнародного трибуналу для притягнення росії до відповідальності за злочини агресії проти України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/231031.html>.
 7. Резолюція 49/1 про положення в сфері прав людини в Україні, що склалося внаслідок російської агресії, прийнята 4 березня 2022 р. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf>.
 8. ООН. Рада з прав людини. URL: <https://www.ohchr.org/ru/hr-bodies/hrc/members-by-group>.

ЕКО ТЕРОРИЗМ РОСІЇ ЯК СКЛАДОВА ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Васильчук Лариса Богданівна

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
larisa.vasylchuk@uzhnu.edu.ua*

Анотація: 24 лютого 2022 року Україна опинилася у стані війни. Російська Федерація, порушуючи всі закони та звичаї війни, скоює воєнні злочини, цинічно знищує Україну та українців.

У ніч на 24 лютого 2022 року В. Путін у своїй промові, «обґрунтовував» напад на нашу державу, називаючи Україну «історичною територією Росії». А однією з причин війни назвав «денацифікацію». В розумінні керівництва держави – агресора «нацист» – це той, хто ідентифікує себе українцем, а тому «денацифікація» – насправді має за мету знищення української нації, вбивства тих, хто не згоден коритись волі Кремля.

14 квітня 2022 року Верховна Рада України схвалила Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»», таким чином проголосивши дії російських військ на українській території геноцидом [1].

Агресор в Україні застосовує класичну тактику терору, пов'язаного із руйнуванням чи загрозою руйнування важливих об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження. Нині українська

земля просякла уламками ворожих снарядів, ракет і техніки. Ворог випалює все нові об'єкти з метою завдання якнайбільшої шкоди навколишньому довкіллю та як наслідок цього отруїти, знищити якомога більше українців. Екоцид використовується і є способом знищення не тільки навколишнього середовища, а й населення, яке перебуває на певній території, яка зазнає ураження. Екоцид слід розглядати як складову геноциду українського народу.

Ключові слова: військова агресія, воєнний стан, екологічна ситуація, еко тероризм.

Війна, яку Росія веде в Україні, брудна в усіх її сенсах, а ще вона є надзвичайно хімічна. Хімічна зброя, яку застосовує ворог, завдає непоправної шкоди довкіллю та має летальні наслідки для людей. Так, приміром, 13 березня російські окупаційні війська застосували у Попасній на Луганщині заборонені фосфорні боєприпаси. А 22 березня ними ворог уразив Гостомель та Ірпінь на Київщині та Краматорськ на Донеччині. Вже 27 березня росіяни застосували фосфорні боєприпаси під Авдіївкою, а 31 березня – у Мар'їнці, Красногорівці і Новомихайлівці. У середині травня такими бомбами загарбники вдарили по захисниках, що тримали оборону на заводі «Азовсталь» у Маріуполі; наприкінці червня використали під час обстрілу Юнаківської громади Сумської області, а 1 липня 2022 року ворог скинув фосфорні бомби на острів Зміїний.

Крім того, у квітні агресор застосував в Маріуполі отруйну речовину, що призвело до дихальної недостатності в трьох бійців полку «Азов». Також відомо про факти отруєння зарином військових у Гостомелі. Крім того, той же зарин та рештки іншої невідомої хімічної зброї, яку використовують російські солдати були виявлені на Сумщині під час розмінування території після деокупації.

Окрім цілеспрямованого застосування ворогом хімічних сполук, чимало отруйних речовин також потрапляють у ґрунт,

воду та повітря ще й тому, що російська армія свідомо руйнує в Україні хімічно небезпечні об'єкти, зокрема заводи та підприємства, де зберігаються, приміром, хлор, аміак чи азот, розраховуючи на витік специфічних речовин, що завдасть шкоди не меншої аніж пряме застосування хімічної зброї. Тут слід згадати про артобстріл російськими загарбниками заводу «Суміхімпром» 21 березня 2022 року, коли стався витік аміаку Також мало місце пошкодження уламком збитої ракети 4 квітня резервуарів з мінеральними добривами на Тернопільщині, внаслідок чого аміак потрапив у ґрунт і воду в ріці Іква. 5 і 9 2022 року квітня внаслідок ворожого артобстрілу на Луганщині було пошкоджено чотири цистерни з азотною кислотою, а 31 травня окупанти завдали авіаудару по хімічному підприємству «Азот» у Северодонецьку Також відомо про витік аміаку внаслідок ворожого обстрілу 30 травня 2022 року на Донеччині та 10 серпня в результаті обстрілу території Донецького пивоварного заводу.

Не варто залишати поза увагою і руйнування ворогом водогонів та газонасосних станцій, що також призводить до забруднення повітря та ґрунтових вод. Також має місце забруднення підземних і поверхневих вод внаслідок масштабних розливів нафтопродуктів із підірваних резервуарів, від знищеної техніки та інших бойових дій. В результаті військових дій також завдається шкода системам водопостачання і водовідведення та комунікаціям. Це безпосередньо загрожує аварійному забрудненню річок, які є джерелами води для підприємств і населення. Відновлення водопроводів і в такі періоди різко погіршується якість питної води, що може призводити до росту інфекційних захворювань серед населення.

Також має місце забруднення підземних і поверхневих вод внаслідок масштабних розливів нафтопродуктів із підірваних резервуарів, від знищеної техніки та інших бойових дій. Військо агресора атакує портову інфраструктуру вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів, що призводить до забруднення вод і поширення токсинів.

При детонації ракет та артилерійських снарядів утворюється низка хімічних сполук (чадний газ (CO), вуглекислий газ (CO₂), водяна пара (H₂O), бурий газ (NO), закис азоту (N₂O), діоксид азоту (NO₂), формальдегід (CH₂O), пари ціанистої кислоти (HCN), азот (N₂)), а також велика кількість токсичних органічних речовин. Під час вибуху всі речовини проходять повне окиснення, а продукти хімічної реакції вивільняються в атмосферу. Тверді ж продукти неповного окиснення вибухової речовини потрапляють у ґрунти, а далі — у поверхневі води. Розсіюються шкідливі сполуки також вітром у повітрі серед населення. Шкідливі речовини проникають в організм людини через органи дихання, що викликає отруєння. Ступінь отруєння серед людей залежить від токсичності речовини та часу дії. Такі речовини накопичуються в організмі, наслідком чого є хронічні захворювання людей сьогодні та майбутніх поколінь.

Окрема тема – заміновані території. Розриви мін призводять до забруднення ґрунтів важкими металами – свинцем, стронцієм, титаном, кадмієм, нікелем. Це робить ґрунт небезпечним, а в деяких випадках – непридатним для подальшого сільськогосподарського використання. Експерти з Української природоохоронної групи провели дослідили і довели як артилерійський обстріл полів призводить до знищення унікальних родючих земель, на відновлення яких знадобляться десятки років. Знищення окупантами родючих земель півдня та сходу України створює е також проблеми продуктової безпеки.

Циклічність наслідків умисного масштабного забруднення навколишнього середовища та взаємопов'язаність процесів руйнування навколишнього середовища, які призводять до летальних результатів серед населення, є очевидна.

За офіційними даними Управління ООН з координації гуманітарних місій в Україні Україна – одна з найбільш замінованих країн у світі. Навіть до початку повномасштабного військового вторгнення Росії 1,8 мільйона українців перебували в оточенні мін з 2014 року. Поки в багатьох частинах України точаться

бої, нові міни закладені біля житлових будинків, лікарень та вздовж доріг. Через це цивільне населення опиняється в пастці і не може втекти з районів, які постраждали від бойових дій. Багато хто не зможе повернутися додому. Війни закінчуються, але міни залишаються в землі, створюючи загрозу життю багато років у майбутньому [2].

Сьогодні РФ прагне до того, щоб створити найбільш глобальну техногенну катастрофу на території України. Атакуючи українські ядерні об'єкти та тероризуючи ядерною війною, Росія погрожує таким чином знищити Україну, українців і при цьому обстрілюють атомні електростанції, руйнують сховища ядерних відходів. Чорнобильська АЕС, яка більше місяця була в російській окупації, протягом декількох днів у березні була повністю знеструмлена через дії російських військових. Це створювало загрозу викиду радіоактивних речовин у довкілля через зупинку роботи системи охолодження сховища ядерних відходів.

6 і 10 березня 2022 року окупанти обстріляли район П'ятихатки, де розташований Харківський фізико-технічний інститут, і знеструмили дослідницьку ядерну підкритичну установку «Джерело нейтронів». 16 квітня три російські ракети могли поцілити в ядерний реактор Південноукраїнської АЕС, а 25 квітня були зафіксовані дві російські крилаті ракети, що пролетіли у критичній близькості до ядерних об'єктів Хмельницької АЕС.

3 березня 2022 року росіяни окупували найбільшу в Європі атомну електростанцію Запорізьку АЕС. Відтоді вони не припиняють використовувати її як інструмент шантажу та тероризму. З початку серпня територія АЕС перебувала під регулярним обстрілом. Наслідки від пошкодження 170 контейнерів із відпрацьованим паливом можуть бути як масштабом «в одну Фукусіму, так і в шість Фукусім або декілька Чорнобилів», пояснював у інтерв'ю виданню «Deutsche Welle» експерт Державного науково-технічного центру з ядерної та радіаційної безпеки Дмитро Гуменюк [3].

Довгостроковим наслідком для українців буде ймовірне загальне погіршення стану здоров'я, зокрема зростання випадків онкозахворювань, якщо внаслідок викиду радіації буде забруднена значна територія, Україна підніме поріг безпечної дози опромінення. Очільниця Всеукраїнської екологічної ліги Тетяна Тимочко повідомляла неодноразово, що внаслідок можливої катастрофи на Запорізькій АЕС зона радіаційного забруднення складе 2 млн км², а радіаційне ураження отримає 1 млн людей і не лише в Україні [4].

Як заявляли представники української влади, російські військові замінували дамбу Каховської ГЕС. До того, що росіяни, імовірно, готуються підірвати дамбу, також схиляються іноземні експерти. За словами фахівців наслідки таких дій можуть бути для українців катастрофічними. Йдеться про підтоплення навколишніх сіл і навіть Херсона нижче по Дніпру, проблеми з охолодженням Запорізької АЕС та водопостачанням півдня України. Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба порівняв це зі зброєю масового ураження. Мовляв, наслідки будуть однаково серйозними. У разі аварії на Каховській ГЕС усі міста і села, що лежать нижче греблі, будуть або підтоплені, або затоплені повністю. Президент Зеленський заявляв, що в зоні швидкого затоплення опиняться понад 80 населених пунктів, включно з Херсоном, а сотні тисяч людей можуть постраждати [5].

Результатом наведених вище дій агресора є екологічні наслідки, які проявляються негайно і які Україна також буде пожинати в майбутньому. Як зазначають експерти, перспективи невтішні і розв'язувати проблему можливо лише спільними діями із нашими партнерами-країнами ЄС. Саме забезпечення ефективного функціонування міжнародних інституційних гарантій реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні є запорукою подальшого відновлення України, розмінування території України, та важливим елементом для ефективного функціонування системи природних прав людини

в Україні, з-поміж яких важливе значення має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Постійні застосування агресором або погрози застосування зброї масового ураження, включаючи хімічне, біологічне та ядерний шантаж говорить сам за себе. На даний час для України все ще існує реальна загроза масового знищення її населення в результаті агресивної та ворожої політики Росії. Сьогодні збройну агресію Росії проти України не можна не визнавати геноцидом українського народу, і всі дії, які вчиняє окупант, в тому числі і екоцид, є не що інше як актами геноциду у розумінні Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього.

Однозначно можна стверджувати, що на сучасному етапі суспільного розвитку проблема міжнародного тероризму Росії та вчинення нею геноциду українського народу у різних проявах трансформувалась у глобальний виклик міжнародній спільноті. Півстоліття, які минули від прийняття міжнародних актів щодо протидії міжнародному тероризму та геноциду, – достатньо великий строк, аби переглянути їх на предмет розширення сфери дії та створення сучасних міждержавних механізмів протидії цим злочинам задля притягнення винних, у тому числі і держав до відповідальності.

Міжнародна спільнота має виходити з того, що тероризм Росії та геноцид українського народу є загрозою не тільки для України, але й є загрозливим явищем для країн ЄС. Ця обставина породжує необхідність формування ефективної оперативної системи міждержавної взаємодії та допомоги у протидії агресорові, а також визнання Росії як держави, що займається міжнародним тероризмом та геноцидом українського народу у різних формах.

Список літератури:

1. Постанова ВР України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»

- від 14.04.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2188-20> (дата звернення: 10.01.2023 р.).
2. ООН: Україна одна з найбільш замінованих країн у світі. URL: <https://suspilne.media/225131-oon-ukraina-odna-z-najbils-zaminovanih-krain-u-sviti/> (дата звернення: 10.01.2023 р.).
 3. Лілія Ржеутська. Чи стане Запорізька АЕС новим Чорнобилем? URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/s-9874> (дата звернення: 10.01.2023 р.).
 4. Росіяни не лише вбивають українців, а й скорочують життя на планеті: екологи попереджають про колосальне забруднення. URL: <https://tsn.ua/ato/tim-ukrayincyam-yakih-okupanti-ne-vb-yut-skorochuyut-zhittya-ekologi-poperedzhayut-pro-kolosalne-zabrudnennya-2074753.html> (дата звернення: 10.01.2023 р.).
 5. Зеленський: росіяни замінували Каховську ГЕС. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3597629-zelenskij-rosiani-zaminuvali-кахovsku-ges-potribna-miznarodna-sposterezna-misia.html> (дата звернення: 10.01.2023 р.).

РИЗИКИ ДЕКОДИФІКАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДЛЯ УСПІШНОЇ ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Гарагонич Олександр Васильович,
*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри економічного
права та економічного судочинства,
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
o.harahonych@gmail.com*

Анотація: Аналізуються ризики декодифікації господарського законодавства шляхом скасування Господарського кодексу України для успішної відбудови економіки. Основна увага зосереджена на дослідженні правових наслідків реалізації положень Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період», прийнятому 12 січня 2023 року Верховною Радою України за основу (законопроект № 6013). В якості основних ризиків декодифікації господарського законодавства для відбудови економіки України проаналізовано: створення «правового вакууму» у регулюванні економічних відносин, які є предметом Господарського кодексу України; створення проблем у правозастосуванні; заподіяння реформуванням системи організаційно-правових форм юридичних осіб значних збитків бізнесу і економіці держави загалом; створення бар'єрів для залучення інвестиційного капіталу для відновлення України; використання корпоратизації підприємств державного і

комунального сектора економіки як способу заволодіти державним чи комунальним майном; створення сприятливих умов для появи нових злочинних схем і збільшення кількості корупційних правопорушень; значні додаткові витрати з Державного бюджету України. Декодифікація господарського законодавства в сучасних умовах є шкідливим для відбудови економіки України. Основну роботу варто зосередити на питаннях модернізації Господарського кодексу України з урахуванням потреб економіки і держави в цілому.

Ключові слова: декодифікації господарського законодавства; відбудова економіки України; відновлення України; воєнний стан; скасування Господарського кодексу України; підприємства; регулювання підприємницької діяльності; правове регулювання господарських відносин; суб'єкти господарювання;

Уже рік бізнес і економіка України функціонують у надскладних умовах, обумовлених введенням воєнного стану – особливого правового режиму, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [1].

Якщо в мирних умовах законодавці можуть собі дозволити певним чином «розслабитися» та ухвалити купу відверто безглузких популістських законів, здебільшого експериментально-толерастичного характеру, які лишень ускладнюють форми

правового регулювання або роблять їх відверто безглуздими та сміховинними, то під час війни природньо пробуджується тверезий погляд на правові норми, зникає потяг до недолугих експериментів [2].

Забезпечення належного правового регулювання здійснення господарської діяльності та впорядкування змісту господарських відносин в період воєнного стану, а особливо після закінчення війни, є одним з важливих завдань нашої держави [3]. Проте законодавцям прямо в розпал війни закортіло про експериментувати з процедурами регулювання підприємницької діяльності [2]. Так, 12 січня 2023 року Верховна Рада України прийняла за основу проект Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» зареєстрований у парламенті за № 6013 (надалі – проект Закону або законопроект) [4].

Відповідно до преамбули проект Закону визначає правові та організаційні засади здійснення підприємництва, функціонування та діяльності підприємств та їх об'єднань протягом перехідного періоду. Натомість проект Закону передбачає скасування системоутворюючого акта в сфері правового регулювання господарської діяльності – Господарського кодексу України (надалі – ГК України) [5]. По суті йдеться про декодифікації господарського законодавства – руйнування системи побудованих у певному взаємозв'язку регуляторних правил у сфері господарських відносин.

Декодифікація господарського законодавства – не просто вибір між тим залишити ГК України чи відмовитися від нього. Це відповідальний крок, який може бути зроблено тільки після проведення ретельного економіко-правового аналізу його впливу на економіку країни і прорахунку наслідків скасування ГК України.

Предметом ГК України є не тільки діяльність підприємств, але і основи регулювання господарських відносин:

- загальне поняття господарської діяльності та господарських відносин та їх видів, розмежування з іншими правовідносинами;

- учасники відносин у сфері господарювання та правовий статус суб'єктів господарювання, до яких належать не тільки підприємства, але і установи (в тому числі фінансові установи, бюджетні установи та заклади), організації, утворені в унітарних або корпоративних організаційно-правових формах, об'єднання підприємств, фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності;

- загальні принципи господарювання та ведення бізнесу;

- основні напрями, форми та засоби участі держави та органів місцевого самоврядування у сфері господарювання. Цивільний кодекс України (надалі – ЦК України) [6] у ч. 2 ст. 1 прямо визначає, що до майнових відносин, заснованих на адміністративному та іншому владному підпорядкуванні однієї сторони інші, норми ЦК України не застосовуються;

- правові засади комерційної та некомерційної господарської діяльності;

- правовий режим майна, який регулює не тільки правові титули майна, але і порядку набуття, використання та вибуття майна з володіння суб'єктів господарських відносин;

- господарські зобов'язання, які можуть виникати не тільки з договору, але і з закону, акту управління господарською діяльністю (ст. 11 ЦК України не передбачає таких підстав виникнення зобов'язання), і включають не тільки майнові але і організаційні, публічні та соціально-комунальні зобов'язання, які не мають майнового характеру, не засновані на юридичній рівності, а отже не підпадають під сферу регулювання ЦК України (ст. 1). Та і господарські договори в частині способів та форм укладання (наприклад типовий договір), змісту не відповідають цивілістичному підходу до поняття договору, а окремі зміни, запропоновані до ЦК України ці особливості не регулюють;

- відповідальність за порушення у сфері здійснення господарської діяльності. ЦК України не передбачає таких санкцій як адміністративно-господарські санкції, оперативно-господарські санкції, які застосовуються у сфері господарських відносин і не властиві приватноправовому (цивільстичному) регулюванню. Саме наявність цих норм в ГК України та Законі України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» стримує органи державної влади від надмірної «правотворчості».

Всі ці відносини зі скасуванням ГК України опиняються у «правовому вакуумі», які не заповнює проект Закону. Хоча розробники проекту Закону й перенесли окремі положення ГК України до законопроекту, однак у правовому полі виникнуть значні прогалини у регулюванні низки важливих для економіки питань, які не стосуються підприємницької діяльності, таких як: державна економічна політика у сфері господарювання, некомерційна господарська діяльність, господарсько-правова відповідальність, правові титули майна суб'єктів господарювання та ін. Скасування системоутворюючого акту господарського законодавства є не регулюванням, а дерегулюванням підприємницької діяльності.

Частина положень проекту Закону не має безпосереднього відношення до регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань, зокрема, положення проекту Закону, які стосуються діяльності казенних підприємств, комунальних унітарних некомерційних підприємств, які не є суб'єктами підприємницької діяльності. Такі підприємства здійснюють некомерційну господарську, а не підприємницьку діяльність.

Крім цього, не стосуються сфери підприємницьких відносин положення проекту Закону, якими передбачається право оперативного управління. На такому правовому титулі державне та комунальне майно закріплюється за казенними підприємствами, комунальними унітарними некомерційними підпри-

ємствами, державними та комунальними установами, які не можуть здійснювати підприємницьку діяльність.

Також виходять за сферу регулювання проекту Закону положення щодо внесення змін до ЦК України, наприклад, до ст. 625, 630, 1033, 1036, 1122 (п. 5 Прикінцевих та перехідних положень проекту Закону).

Прийняття проекту Закону може створити проблеми у правозастосуванні. Визнання таким, що втратив чинність ГК України (п. 4 Прикінцевих та перехідних положень проекту Закону) призведе до проблем у правозастосуванні норм законів та підзаконних актів, які використовують термінологічний інструментарій кодексу і для яких він є сполучною ланкою, що забезпечує системно-структурні зв'язки між актами господарського законодавства. Наприклад, термінологією ГК України наповнений Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави», ухвалений 28 липня 2022 року [7], який є архіважливим для суб'єктів господарювання з тимчасово окупованих територій, які намагаються і без того складних умовах забезпечити функціонування свого бізнесу в регіонах, не охоплених бойовими діями. А це сплата податків до державного бюджету, виплата заробітних плат внутрішньо переміщеним осіб, забезпечення зайнятості в умовах інфляції.

Запропонована ЦК України категорія «юридична особа» не розкриває особливостей правового статусу різних суб'єктів економічних відносин, а система видів юридичних осіб, заснована на їх поділі на юридичних осіб публічного та приватного права, підприємницькі та непідприємницькі товариства та установи абсолютно не відповідає існуючому правовому регулюванню та практиці і ніяк не сприятиме задекларованому «спрощенню організаційно-правових форм та залученню інвестицій».

Наведемо простий приклад: фінансові установи (банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товари-

ства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг, депозитарні установи, професійні учасники ринків капіталу), за Законами України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [8], «Про інститути спільного інвестування» [9], «Про страхування» [10], «Про банки і банківську діяльність» [11] створюються і діють у формі господарських товариств. Так це товариство чи установа за ЦК України, як це зрозуміти та пояснити інвестору з позиції ЦК України?

Інший приклад: Національний депозитарій України, Розрахунковий центр з обслуговування договорів на фінансових ринках, Моторне транспортне страхове бюро – це юридичні особи публічного чи приватного права? Відповіді на ці питання не дає ні ЦК України, ні проект Закону.

Господарське товариство (товариство – мовою ЦК України) не є видом суб'єкта економічних відносин, а є його організаційно-правовою формою, в якій можуть створюватись та діяти як підприємства, так і установи (наприклад фінансові) та організації.

Проект Закону та його перехідні положення не усувають суперечність термінології «товариство» та «господарські товариства», а отже мета – спростити організаційно-правові форми суб'єктів навіть термінологічно не досягається.

Не підтримуємо пропозицію авторів законопроекту замінити в низці нормативно-правових актів слова «підприємств, установ та організацій» словами «юридичних осіб», зокрема, із зазначених вище підстав.

Передбачене проектом Закону реформування системи організаційно-правових форм юридичних осіб може заподіяти значні збитки бізнесу, а відтак і економіці держави.

Реформування системи організаційно-правових форм юридичних осіб (підприємств) пропонується здійснювати шляхом поступового припинення підприємств та їх перетворення у господарські товариства. Мотивується такий крок потребою в

уніфікації організаційно-правових форм юридичних осіб, врахуванні Керівних принципів Організації економічного співробітництва та розвитку щодо корпоративного врядування на підприємствах державної форми власності та ін. Вирішення питання вилучення із системи юридичних осіб підприємств планується здійснювати протягом перехідного періоду тривалістю сім років (абз. 5 ч. 1 ст. 1).

Перетворення всіх підприємств, в тому числі приватних, державних та комунальних (унітарних суб'єктів) на господарські товариства (корпоративний суб'єкт) засновано на нерозумінні відмінностей між унітарними суб'єктами та організаціями корпоративного типу.

У зв'язку з цим категорично не підтримуємо пропозицію, викладену в ст. 22 законопроекту, що протягом п'яти років з дня набрання чинності цим Законом власник (суб'єкт, що виконує функції власника підприємства) зобов'язаний прийняти рішення про реорганізацію підприємства (злиття з господарським товариством, приєднання до господарського товариства, перетворення в господарське товариство) або його ліквідацію.

Підприємство може діяти у формі господарського товариства за умови, що: воно здійснює господарську діяльність (комерційну або не комерційну) щодо виробництва продукції, виконання робіт або надання послуг, його майно відокремлене від майна засновників (учасників), поділено на частки, управління справами здійснюється на засадах корпоративного управління (спеціально створеними органами), а його учасники мають корпоративні права і за загальним правилом не несуть відповідальності за боргами господарського товариства. Але яким з цих ознак відповідає державне або комунальне підприємство? Ніяким, бо це унітарні суб'єкти господарювання, які не є власниками закріпленого за ними майна, діють на базі єдиного майнового комплексу (без поділу на частки), належного державі або територіальній громаді, управління справами здійснюється як

правило одноособовим керівником (за виключенням випадків, визначених Законом «Про управління об'єктами державної власності») [12].

Реформа системи організаційно-правових форм юридичних осіб напряму зачіпає інтереси сотень тисяч підприємств, які існують в організаційних формах приватного підприємства, колективного підприємства, державного підприємства, казенного підприємства, комунального підприємства, спільного комунального підприємства, дочірнього підприємства, іноземного підприємства, підприємства об'єднання громадян (релігійної організації, профспілки), підприємства споживчої кооперації, орендного підприємства, індивідуального підприємства, сімейного підприємства, спільного підприємства, фермерського господарства, колективного сільськогосподарського підприємства, малого підприємства та ін. Згідно з даними єдиного державного реєстру станом на 1 січня 2023 року в Україні функціонують 325170 таких підприємств [13].

Реорганізація (ліквідація) підприємства – це доволі складний і витратний процес. З огляду на це, очевидно, що багато підприємств не захочуть або не зможуть протягом визначеного перехідного періоду привести свою організаційно-правову форму у відповідність з вимогами закону. До регулювання діяльності таких підприємств після завершення перехідного періоду будуть застосовуватися положення Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [14], а статuti таких підприємств в частині, що суперечитиме цьому Закону, визнаватимуться недійсними (п. 11 Прикінцевих та перехідних положень проекту Закону). Щоб усвідомити масштаби такої проблеми, варто звернути увагу на досвід акціонерних товариств. За 13 років дії попереднього Закону України «Про акціонерні товариства» [15] не привели свою діяльність у відповідність з вимогами цього нормативно-правового акту 89 % існуючих на даний момент акціонерних товариств (станом на 01 січня 2023 року 6401 із 7177) [14].

Якщо оцінити таку ситуацію з точки зору інвесторів, для яких систему організаційно-правових форм юридичних осіб «роблять зрозумілою», то чи захочуть вони інвестувати кошти у такі квазітовариства. Як їм пояснити, що, наприклад, підприємство релігійної організації чи колективне сільськогосподарське підприємство насправді зовсім і не підприємство, а товариство з обмеженою відповідальністю. І те, що написано в статуті такого «непідприємства», уже не має юридичного значення і до уваги слід брати положення закону про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю. Чи сприятиме це залученню іноземних інвестицій на відбудову економіки України? Відповідь очевидна.

На особливу увагу заслуговує питання корпоратизації державних та комунальних унітарних підприємств. Адже правовий статус таких підприємств це не стільки питання організаційно-правових форм, скільки питання управління публічною власністю в сфері економічних відносин. Наразі рішення щодо розпорядження державним і комунальним майном приймають уповноважені органи влади (Кабмін, міністерства, місцеві ради тощо). Пошук покупця або орендаря державного (комунального) майна здійснюється на конкурентних засадах через систему Прозорро. Проектом Закону забороняється закріплення за підприємствами майна на праві господарського відання і праві оперативного управління (ст. 21). Після реорганізації державних і комунальних унітарних підприємств закріплене за ними на праві господарського відання чи оперативного управління майно, підлягає внесенню до статутних капіталів господарських товариств – правонаступників. У результаті, таке державне і комунальне майно стане власністю господарських товариств.

З огляду на це існує ризик того, що корпоратизація підприємств державного і комунального сектора економіки може використовуватися як спосіб заволодіти державним чи комунальним майном. Наприклад, директор підприємства, нехай і з

перевищенням повноважень, може продати таке майно. Відповідно ж до ч. 3 ст. 92 ЦК України у відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження. Звичайно, з директора можна буде стягнути заподіяні збитки. І поки йтимуть суди з таким керівником, право власності товариства на майно, яке йому було передано до статутного капіталу державою чи територіальною громадою, вже перейде до іншої особи.

Корпоратизація державних та комунальних підприємств і відмова від права господарського відання та оперативного управління також можуть спричинити втрату державою і територіальними громадами низки джерел наповнення державного і місцевих бюджетів. Бюджет отримує мільярди гривень від оренди, продажу і приватизації державного майна. Прийняття проекту Закону і скасування ГК України може призвести до втрати надходжень до державного бюджету із цих джерел оскільки державне майно буде закріплено за господарськими товариствами і кошти з оренди та відчуження майна, яке є власністю товариств, будуть надходити на їх рахунки. І саме товариства будуть розпоряджатися цими коштами.

Існує ще одна загроза для державного і комунального сектора економіки – неприйняття рішень про реорганізацію (ліквідацію) державних (комунальних) унітарних підприємств у встановлені проектом Закону строки. У такому разі подальша доля державного і комунального майна буде невизначеною. Не буде балансоутримувача. Не буде особи (підприємства, установи, організації), яка за нього відповідає, і з керівника якої можна вимагати збереження майна у належному стані.

Мало того, проектом Закону передбачено, що якщо державне (комунальне) майно не буде передано в управління чи оренду господарському товариству, то воно буде закріплено за таким товариством на праві власності (абз. 2 п. 12 Прикінцевих

та перехідних положень проекту Закону). У такому разі велика ймовірність того, що окремі керівники органів державної влади і місцевого самоврядування «не захочуть» з тих чи інших міркувань прийняти рішення про передачу майна в управління (оренду) або блокуватимуть процес внесення майна до статутних капіталів господарських товариства – правонаступників припинених підприємств.

Доповнення ЦК України п. 5 Перехідних положень об'єднаннями юридичних осіб не відповідає термінологічно нормам законопроекту – підприємницькі об'єднання та державні чи комунальні підприємницькі об'єднання (ст. 10, 11 проекту Закону). Нічого нового, порівняно з главою 12 ГК України, вказані норми законопроекту не пропонують. Натомість за межами регулювання залишаються професійні господарські об'єднання та саморегулювні організації.

Статті 23 проекту Закону «Застосування адміністративно-господарських санкцій» не достатньо для врегулювання особливостей відповідальності за господарські правопорушення, зокрема, в частині інших господарських санкцій: відшкодування збитків, оперативного-господарські санкції, господарсько-організаційні санкції (попередження, виключення чи обмеження членства в професійному об'єднанні), штрафні санкції.

Запропонована у проекті Закону ст. 1045-1 ЦК суперечить загальним положенням глави 70 ЦК України і не відповідає правовому режиму майна державних та комунальних підприємств. Зокрема, слід враховувати, що управління майном є оплатним і строковим (ст. 1029 ЦК України). Хто буде оплачувати такі договори – держава?

Крім того, положення законопроекту про те, що договором управління майном учасника може бути передбачено, що майно (або його частина), набуто управителем у результаті управління майном, не включається до складу отриманого в управління майна, а стає власністю управителя, повністю нівелюють правову природу управління майном і є прихованою приватизацією.

Одним з основних ризиків декодифікації господарського законодавства для успішної відбудови України є створення сприятливих умов для появи нових злочинних схем. Так, проект Закону містить правила та процедури, які містять ризики вчинення корупційних правопорушень. Боротьба з корупцією – це другий фронт, від успіхів на якому залежить перемога над агресором. У січні 2023 року вибухнули кілька корупційних скандалів, які підривають довіру наших партнерів до України [16]. У відповідь на це 28 січня 2023 року на зустрічі з керівником НАЗК послы країн «Групи семи» (G7) наголосили на важливості боротьби з корупцією в контексті збільшення іноземної допомоги та під час відновлення і відбудови України [17]. У зв'язку з цим слід застерегти законодавців від бездумних кроків з декодифікації господарського законодавства, наслідком яких може стати створення додаткових шпарин для корупціонерів, шляхом використання ними нових злочинних схем, у зв'язку з дисбалансом у правовому регулюванні господарських відносин.

Наостанок, слід звернути увагу на те, що реалізація проекту Закону потребує значних додаткових витрат з Державного бюджету України. Під час воєнного стану, коли вся країна працює на перемогу і більше половини бюджету спрямовується на безпеку та оборону, експерименти з декодифікації господарського законодавства на угоду забаганкам деяких представників правової спільноти є неприпустимими.

Отже, проект Закону створює істотні ризики для відбудови економіки України як у воєнний, так і повоєнний час. Хоча ГК України в чинній редакції далекий від досконалості, проте він може стати правовою базою для успішної відбудови економіки України. Тому основні зусилля законодавця мають бути спрямовані не на руйнування основи правового регулювання економічних відносин шляхом декодифікації у сфері господарювання, а на модернізацію кодифікованого акта господарського законодавства.

Список літератури:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
2. Кременовська І. Недолугі спроби скасування Господарського кодексу України. URL: <https://vilneslovo.com/nedoluhi-sproby-skasuvannya-hospodarsko-ho-kodeksu-ukrayiny/?fbclid=IwAR3nyux11BtK0FisgPay06aQus3AmySPsYQt8GgEs0dDPoZg2KjU25OK9BI>
3. Осетинська Г. Чи є доцільним скасування Господарського кодексу? URL: <https://unba.org.ua/publications/7706-chi-e-docil-nim-skasuvannya-gospodars-kogo-kodeksu-ukraini.html>
4. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період: проект Закону України № 6013 від 09 вересня 2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707.
5. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16 січня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
6. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16 січня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави: Закон України №2468-IX від 28 липня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2468-20#Text>.
8. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України № 2664-III від 12 липня 2001 року. *Офіційний вісник України*. 2001. № 32. Ст. 1457.
9. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05 липня 2012 року № 5080-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 63. Ст. 103.
10. Про страхування: Закон України від 07 березня 1999 року № 85/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 18. Ст. 78.

11. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 року № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5–6. Ст. 30.
12. Гагагонич О. В. Правова реформа чи скасування Господарського кодексу заради скасування. *Перші наукові читання пам'яті професора Пронської Граціелли Василівни*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / За заг. ред. В. В. Поєдинок, С. Я. Вавженчука. / Київ: Талком, 2021. С. 49-54
13. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: https://ukrstat.gov.ua/edrpoу/ukr/EDRPU_2023/ks_opfg/ks_opfg_0123_ue.xls
14. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06 лютого 2018 року № 2275-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. № 24. Ст. 850.
15. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 року № 514-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50–51. Ст. 384.
16. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: https://ukrstat.gov.ua/edrpoу/ukr/EDRPU_2023/ks_opfg/ks_opfg_0123_ue.xls
17. Що відомо про останні корупційні скандали в Україні. URL <https://www.dw.com/uk/korupcijni-vihidni-so-vidomo-pro-ostanni-korupcijni-skandali-v-ukraini/a-64491548>
18. Країни G7: боротьба з корупцією важлива на тлі збільшення іноземної допомоги Україні. URL <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/28/7155060/>

ПРАВОВА ПРИРОДА БУДАПЕШТСЬКОГО МЕМОРАНДУМУ: ЮРИДИЧНА НІКЧЕМНІСТЬ ЧИ ГАРАНТОВАНА БЕЗПЕЧНІСТЬ

Гомонай Василь Васильович,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
vasyl.homonay@uzhnu.edu.ua*

Анотація: Військове вторгнення РФ в Україну, слугує підґрунтям далекосяжних наслідків, які виходять за межі порушення міжнародного права та порушення територіальної цілісності країни. В першу чергу, дії Росії послаблять довіру до гарантій безпеки держави, підірвуть режим нерозповсюдження ядерної зброї та погіршать перспективи майбутнього роззброєння.

Будапештський меморандум був способом спонукати Україну відмовитися від ядерної зброї, одночасно закріпивши її суверенний статус. Час підписання угоди 1994 року був життєво важливим з двох причин: по-перше, після розпаду Радянського Союзу в 1991 році Україна разом з 14 іншими державами стала незалежною державою. По-друге, Україна, Казахстан і Білорусь успадкували ядерну зброю від величезних ядерних запасів СРСР. Після Росії Україна успадкувала найбільше ядерної зброї: приблизно 1900 стратегічних ядерних боеголовок.

У Будапештському меморандумі 1994 року Сполучені Штати, Росія та Велика Британія зобов'язалися «поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України» і

«утримуватися від погрози силою або її застосування» проти країни. Ці запевнення якраз таки і відіграли ключову роль у переконанні українського уряду в Києві відмовитися від третього за величиною ядерного арсеналу у світі. Однак, питання необхідності та дійсності даного акту і на сьогоднішній день викликають численні дискусії, які все більше припускають нікчемну природу Будапештського меморандуму.

Ключові слова: меморандум; воєнний стан; міжнародний договір; ядерний статус; суверенітет України.

Безпрецедентний розпад ядерної наддержави, Радянського Союзу, у 1991 році підняв масштабну хвилю розповсюдження ядерної зброї в історії людства. Практично відразу величезний ядерний арсенал Радянського Союзу опинився на території не однієї, а чотирьох суверенних держав: Білорусі, Казахстану, Росії та України. Вже 1994 року Білорусь, Казахстан і Україна приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що є юридично обов'язковим інструментом, та який визнає лише п'ять країн законними власниками ядерної зброї: Китай, Францію, Росію, Великобританію та США (Слід зазначити, що Україна вже взяла на себе зобов'язання відмовитися від своєї ядерної зброї, разом з Білоруссю та Казахстаном, в результаті Договору про СНО 1991 року, який був узгоджений між президентом Рейганом і прем'єр-міністром Горбачовим за кілька місяців до розпаду Радянського Союзу, і, отже, передала свої зобов'язання державам-спадкоємцям Радянського Союзу) [1]. Усім іншим країнам заборонено розробляти ядерний арсенал, а ті, що мають, включаючи Індію, Пакистан, Ізраїль і Північну Корею, не являються учасниками ДНЯЗ [2]. А до 1996 року всі ядерні боєголовки були передані з їх території до Росії, яка стала єдиною наступницею Радянського Союзу як ядерної держави. Однак, перш ніж погодитися відмовитися від власного ядерного арсеналу, Київ вимагав трьох гарантій, а саме:

- по-перше, він хотів отримати компенсацію за цінність високозбагаченого урану в ядерних боеголовках, який можна було б змішати для використання в якості палива для ядерних реакторів. Росія погодилася це надати;

- по-друге, знищення міжконтинентальних балістичних ракет, шахтних установок міжконтинентальних ракет і бомбардувальників обійшлося недешево. Через стрімкий спад економіки український уряд не міг дозволити собі витрати. Сполучені Штати погодилися покрити ці витрати за допомогою кооперативу Nunn-Lugar Threat Reduction [3];

- по-третє, Україна хотіла отримати гарантії або запевнення своєї безпеки, коли вона позбудеться ядерної зброї.

Так, Будапештським меморандумом було надано гарантії безпеки і вже 14 січня 1994 лідерами України, Сполучених Штатів Америки та Росії (Леонід Кравчук, Білл Клінтон і Борис Єльцин) було підписану спільну заяву щодо наміру перевезення всього арсеналу ядерного зброї, який мав місце на території України того часу. Президентами гарантувалася співпраця між собою як повноправних та рівноправних партнерів, а також закріплення відносин між державами на принципах поваги до незалежності, суверенітету та територіальної цілісності кожної держави [4]. Пізніше, а саме через 11 місяців, прямим наслідком цієї заяви стало укладення майже всім відомого, та напрочуд часто згадуваного останнім часом акту – Будапештського меморандуму [5].

Офіційною назвою документу стала назва – Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Ключовими аспектами акту слугували:

- повна ліквідація ядерного арсеналу на території України;
- обов'язок поважати незалежність, суверенітет і державні кордони України;
- пряма заборона на використання якої-небудь зброї проти України.

Рішення Путіна про вторгнення стало прямим порушенням Будапештського меморандуму, ключового інструменту, що забезпечує суверенітет і територіальну цілісність України. Не викликає заперечень також той факт, що деякі українські лідери та громадськість почуваються зрадженими та вважають, що гарантії безпеки, які вони отримали в Будапештському меморандумі, не варті навіть паперу, на якому вони написані.

Це може мати далекосяжні наслідки для майбутнього ядерного нерозповсюдження та роззброєння. Інші сусідні з Росією держави – і в усьому світі – можуть почати сумніватися, чи є такі гарантії достатньо надійними для забезпечення їхньої довгострокової безпеки. Це, у свою чергу, може підірвати довіру до основних гарантій енергетичної безпеки, які раніше використовувалися як розмінна монета, щоб відмовити такі країни, як Білорусь, Казахстан та Україна, від володіння ядерною зброєю.

Цей досвід також може змінити риторичку щодо нерозповсюдження ядерної зброї, яка наразі розглядає держави, які прагнуть отримати ядерну зброю, як «міжнародних ізгоїв». З огляду на досвід України, прагнення отримати ядерну зброю для захисту свого суверенітету та незалежності можна вважати легітимнішим.

Імідж України, підданої вторгненню з боку Росії, незважаючи на її гарантії безпеки, і здебільшого залишеної напризволяще в цьому конфлікті, може викликати відновлення інтересу до ядерної зброї. Деякі докази цього вже почали з'являтися, наприклад, у Японії, де колишній прем'єр-міністр Сіндзо Абе стверджував, що: «Японія повинна порушити давнє табу та провести активні дебати щодо ядерної зброї, включаючи можливу програму «спільного використання ядерної зброї» [6].

Такий розвиток подій був би небезпечним не тільки тому, що він послаблює режим нерозповсюдження ядерної зброї, але й міг би призвести до збільшення ймовірності ядерної війни, якої можна уникнути.

Відтак, можемо зробити логічний висновок, що акт під назвою Будапештський меморандум є тільки тінню справжніх гарантій суверенності та недоторканності України. Ніякі вимоги України не були в повній мірі задоволеними, а положення, викладені в акті є розпливчатыми та надають агресору широкий спектр дій. Цілком зрозуміло, що Путін використав і перекрутив цю двозначність на свою користь, зокрема п. 2 Будапештського меморандуму, який говорить, що «...що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, [Великобританії, США, Росії] крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй». Путін стверджував, що військові дії були здійснені відповідно до статті 51 Статуту ООН [7] у порядку здійснення «права на самооборону». Єдина частина Будапештського меморандуму, яку Путін ще не порушив, це буквально ядерний варіант розвитку подій. Зокрема, у Меморандумі чітко підкреслюється «зобов'язання Росії не використовувати ядерну зброю проти будь-якої неядерної держави, яка є учасницею Договору про нерозповсюдження ядерної зброї».

Залишиться ця крайня межа перетнутою чи ні, питання риторичне, однак фактом є те, що відмовившись від ядерного потенціалу та внаслідок неоднозначності Будапештського меморандуму Україна стала значно вразливішою.

Список літератури:

1. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 року. №840_050. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 2004 р. № 4. Книга 2. С. 276.
2. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. № 995_098. *Зібрання чинних міжнародних договорів України* 2004 р. № 4. Книга 2. С. 597.

3. About the Nunn-Lugar Project. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/about-nunn-lugar-project> (дата звернення: 20.01.2023 р.).
4. Тристороння заява Президентів України, США та Росії. № 998_300. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 2004 р. № 4. Книга 1. С. 56.
5. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. № 998_158. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 2004 р. № 4. Книга 2. С. 603.
6. Japan should consider hosting U.S. nuclear weapons, Abe says. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2022/02/27/national/politics-diplomacy/shinzo-abe-japan-nuclear-weapons-taiwan/> (дата звернення: 20.01.2023 р.).
7. The Charter of the United Nations. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (дата звернення: 20.01.2023 р.).

ЮРИДИЧНИЙ ЗМІСТ ОBOB'ЯЗКУ ЗАХИЩАТИ ВІТЧИЗНУ В КОНСТИТУЦІЯХ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА УКРАЇНИ

Греца Світлана Михайлівна

*доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
svitlana.hretsa@uzhnu.edu.ua*

Греца Ярослав Васильович

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри господарського права,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
yaroslav.hretsa@uzhnu.edu.ua*

Анотація: Даний підрозділ присвячений аналізу юридичного змісту конституційного обов'язку захищати вітчизну. Наголошується на актуальності цього дослідження з огляду на повномасштабне вторгнення російської федерації та територію України. Вказується на те, що у конституціях різних держав – членів ЄС по різному закріплено зміст цього обов'язку. Аналізуються положення конституцій Іспанії, Нідерландів, Латвії, Литви, Естонії, Австрії щодо обсягу відображення обов'язку захищати вітчизну за змістом та суб'єктивним складом, проводиться порівняльно-правовий аналіз із положеннями Конституції України. Вииснюється, що у співвідношенні основоположного права людини на життя та обов'язку захищати вітчизну, при

виконанні якого створюються значні ризики життю і здоров'ю людини, баланс суспільних та приватних інтересів дотримано, адже саме виконання цього обов'язку є одним із основних механізмів забезпечення права на життя для мирних людей в умовах збройної агресії ворога проти держави.

Ключові слова: конституційний обов'язок; захист вітчизни; військова агресія; незалежність; територіальна цілісність; мобілізація.

Одним із найбільш значущих конституційних обов'язків громадянина є обов'язок захищати вітчизну. На сьогодні в умовах повномасштабної військової агресії російської федерації проти України дослідження змісту цього обов'язку стало особливо актуальним. Хід війни наочно продемонстрував існування величезної загрози для всього демократичного світу, яка йде від авторитарних імперіалістичних режимів. Протидія такої агресії ефективна лише при згуртованій взаємодії і співпраці світової спільноти на захист основоположних засад міжнародного права. При тому, що Україна задекларувала незмінний стратегічний курс на членство в ЄС та НАТО, важливим є розуміння змісту обов'язку захищати вітчизну в конституціях європейських держав.

Питання обов'язків людини, в тому числі і обов'язку захищати Вітчизну досліджувалось у наукових роботах вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, в Україні його досліджували Ю. Бисага [1], К. Бондарєва [2], Л. Дешко [3], Н. Іконнікова [4], та ін. [5]. Ці обов'язки конкретизуються в законодавстві України, яке зазнало суттєвих змін. Так, Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021 було затверджено Стратегію воєнної безпеки України (далі – Стратегія). Водночас, вище зазначені дослідження здійснювались до повномасштабного вторгнення російських військ в Україну та до вищезазначених змін законодавства. Крім того, розвивається практика застосування такого законодавства, і вона теж потребує наукового аналізу. Також випрацьовуються концепції розвитку законо-

давства України, яке регулює відносини між державою і громадянами України з виконання ними конституційного обов'язку з захисту Вітчизни. Вище викладене свідчить про теоретичну та практичну назрілість необхідності та доцільності проведення порівняльно-правового аналізу закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції України та конституціях країн Європейського Союзу.

Виявимо особливості конституційно-правового закріплення обов'язку захищати Вітчизну в Конституції України та конституціях країн ЄС, а також проаналізуємо досвід України та цих країн щодо забезпечення балансу інтересів людини, суспільства та держави при виконанні цього обов'язку.

Аналіз конституцій європейських країн свідчить, що обов'язок захищати вітчизну за юридичним змістом та обсягом закріплений у них неоднаково. Важливим є з'ясувати співвідношення та баланс основоположного права кожної людини на життя з обов'язком, який є предметом дослідження, адже його виконання часто створює великий ризик загрози життю і здоров'ю.

Так, відповідно до ст. 30 Конституції Іспанії «Іспанці мають право та зобов'язані захищати Іспанію. Закон визначає військові обов'язки іспанців і регулює з дотриманням відповідних гарантій порядок звільнення від військової служби за мотивами совісті, а також інші випадки звільнення від обов'язкової військової служби і, якщо необхідно, встановлює громадські повинності, що її замінюють чи можуть бути створені цивільні служби для здійснення цілей, що відповідають спільним інтересам. Закон може встановлювати обов'язки громадян на випадки серйозної небезпеки, катастрофи чи громадського лиха» [6].

17 лютого 1983 року було прийнято Конституцію Королівства Нідерландів. «Усі здатні до несення військової служби громадяни Нідерландів зобов'язані захищати незалежність держави та її територіальну цілісність. Зазначений обов'язок може бути покладений на жителів Нідерландів, які не є його громадянами» [7], йдеться у ст. 97 Конституції Нідерландів. Згідно зі

ст. 98 Конституції Нідерландів «Держава утримує для захисту своїх інтересів збройні сили, що формуються за контрактами та обов'язковим призовом. Загальне керівництво збройних сил здійснює уряд. Порядок обов'язкового призову до збройних сил встановлюється Актом парламенту. Обов'язки з оборони країни, які можуть бути покладені на осіб, які не перебувають у збройних силах, також встановлюються Актом парламенту» [7]. «Якщо всі особи або частина осіб, які підлягають обов'язковому призову, але не перебувають у збройних силах, призиваються за указом Короля під час війни або загрози війни або за інших надзвичайних обставин, до Генеральних штатів вноситься законопроект щодо необхідності подальшого їхнього призову на військову службу», йдеться у ст. 101 Конституції Нідерландів [7].

В Преамбулі Конституції Латвії йдеться, що «Латвія як демократична, правова, соціально відповідальна і національна держава ґрунтується на свободі і гідності людини, визнає і захищає основні права людини і поважає національні меншини. Народ Латвії захищає свій суверенітет, незалежність Латвійської держави, його територію і її цілісність і демократичний державний устрій» [8]. Таким чином, в Преамбулі Конституції Латвії, по-перше, не йдеться про обов'язок захищати Вітчизну, а йдеться про інші обов'язки – захищати суверенітет, незалежність Латвійської держави, його територію і її цілісність і демократичний державний устрій. В ст. 65 Конституції України закріплюється обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність, вшановувати її державні символи.

Отже, і Конституція Латвії, і Конституція України закріплюють обов'язок захищати незалежність держави, територіальну цілісність. На відміну від Конституції України, Конституція Латвії не закріплює обов'язок захищати Вітчизну, а закріплює обов'язок захищати суверенітет, цілісність, демократичний державний устрій.

По-друге, відповідно до Конституції Латвії зобов'язаним суб'єктом є народ Латвії (Преамбула Конституції Латвії), в той

час як відповідно до ст. 65 Конституції України зобов'язаним суб'єктом є громадяни України.

Про військову оборону мова йде в ст. 44 Конституції Латвії: «Президент держави має право вжити необхідних заходів військової оборони, якщо будь-яка інша держава оголосило війну Латвії або якщо ворог нападе на латвійські кордони. Разом з тим Президент держави негайно скликає Сейм, який приймає рішення про оголошення і початок війни» [8]. На відміну від Конституції Латвії, Конституція України в ст. 65 закріплює обов'язок громадян з захисту Вітчизни. Про оборону України йдеться в ст. 17 Конституції України: «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України» [9]. Згідно зі Стратегією воєнної безпеки України «Всеохоплююча оборона України — це комплекс заходів, основний зміст яких полягає у: превентивних діях та стійкому опорі агресору на суші, на морі та в повітряному просторі України, протидії в кіберпросторі та нав'язуванні своєї волі в інформаційному просторі; використанні для відсічі агресії всього потенціалу держави та суспільства (воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового (дипломатичного), духовного, культурного тощо); застосуванні всіх форм і способів збройної боротьби з агресором, зокрема асиметричних та інших дій для оборони України, з дотриманням принципів і норм міжнародного права» [10].

В Конституції Литовської Республіки, яка була прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 року, закріплено лише положення, відповідно до яких «примусовою працею не вважається проходження служби у війську або альтернативна служба, що її заміняє, а також праця громадян під час війни, стихійного лиха, епідемії або в інших надзвичайних випадках» (ст. 48). Таким чином, у Конституції Литви

не закріплено обов'язок держави, народу чи громадян Литви із захисту Вітчизни. Проходження ж служби у війську або альтернативна служба, праця громадян під час війни розглядається як структурний елемент суб'єктивного юридичного права на працю. Водночас, конструкція в ст. 48 Конституції Литви «примусовою працею не вважається ...праця громадян під час війни» дозволяє стверджувати, що обов'язок з праці під час війни покладається на таких суб'єктів, як громадяни Литви. На відміну від Конституції Литви в Конституції України відсутні положення, які б були присвячені суто «праці громадян під час війни». Разом з тим, в умовах широкомасштабної війни забезпечення збройних сил усім необхідним, не тільки зброєю та боєприпасами, має важливе значення, однак у законодавстві України обов'язки щодо виконання мобілізаційних завдань суб'єктами господарювання, які передбачають і працю для потреб ЗСУ, врегульовано недостатньо та на практиці виконуються недосконало.

Відповідно до ст. 54 Конституції Естонії «обов'язок громадянина Естонії – бути вірним конституційному ладу і захищати незалежність Естонії» [306]. Таким чином, в Конституції Естонії закріплюється обов'язок з захисту незалежності, але не обов'язок захисту Вітчизни як у Конституції України. При цьому, як і в Конституції України, в Конституції Естонії визначено коло суб'єктів, на яких покладено обов'язок захищати незалежність держави – це громадяни держави. Також відповідно до ст. 54 Конституції Естонії «Кожен громадянин Естонії має право, за відсутністю інших засобів, надавати спробам насильницького зміни конституційного ладу опір з власної ініціативи» [11].

Згідно зі ст. 126 Конституції Естонії «Основи будівництва Сил оборони і організацій державної оборони Естонії встановлюються законом. Основи організації державної оборони встановлюються Законом про державну оборону в мирний час і Законом про державну оборону у воєнний час». Таким чином, у Конституції Естонії закладено фундамент конституційно-правового регулювання державної оборони в мирний та у воєн-

ний час. При цьому, на відміну від Конституції України, в якій йдеться про захист Вітчизни (ст. 65) та оборону України (ст. 17), в Конституції Естонії йдеться про державну оборону.

Відповідно до п. 1 статті 9а Федерального конституційного закону Австрії «Австрія визнає свою відповідальність за всебічну оборону країни. Оборона спрямована на забезпечення зовнішньої незалежності, а також недоторканності і цілісності території Федерації, зокрема, – на підтримку і захист постійного нейтралітету. Виходячи з цього, повинні бути забезпечені охорона і захист конституційних установ та їх діяльності, а також демократичних свобод громадян від насильницьких посягань ззовні» [12]. Таким чином, в ч. 1 ст. 9а Федерального конституційного закону Австрії закріплено обов'язок держави вести всебічну оборону Австрії. З цієї ж частини статті випливає, що за неналежне виконання цього обов'язку передбачено відповідальність держави.

На відміну від Австрії, в Конституції України такий обов'язок держави не закріплено. В ч. 1 ст. 17 йдеться про функції держави: «...найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки» [9]. Загальновідомо, що функції держави і обов'язки держави не тотожні [13].

Про завчасно підготовлену та всебічно забезпечену всеохоплюючу оборону України на засадах стримування, стійкості та взаємодії, що забезпечує воєнну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах державного кордону України, сприяє інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір та набуттю членства в НАТО, передбачає активну участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки йдеться в Стратегії воєнної безпеки України [14].

В ч. 2 ст. 17 Конституції України йдеться, що «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недотор-

канності покладаються на Збройні Сили України» [2]. Більше того, в Конституції України на відміну від Федерального конституційного закону Австрії не йдеться про визнання державою відповідальності за її «всебічну оборону». Суб'єктом, який здійснює оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності згідно з Конституцією України визначено не саму державу, а такий суб'єкт як збройні сили. Не заперечуючи проти конкретизації в положеннях Конституції України такого суб'єкта, як збройні сили, все ж таки бачиться за доцільне аби в Конституції України був зазначений і такий суб'єкт як держава. Це сприятиме посиленню ролі і відповідальності держави за всебічну оборону країни особливо в умовах війни з російською федерацією.

У рішенні у справі за конституційним зверненням громадянина Костенка Юрія Івановича щодо офіційного тлумачення окремих положень підпунктів 1, 2 пункту 1 Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років“ щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги“ від 16 червня 2011 року № 6-рп/2011 Конституційний Суд України щодо обов'язку з захисту Вітчизни висновує, що «зі змісту статей 17, 65 Конституції України вбачається, що захист держави, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями всього Українського народу. Військова служба – це конституційний обов'язок громадян України, який полягає у забезпеченні оборони України, захисті її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. До військовослужбовців належать особи, які проходять таку службу, зокрема у Збройних Силах України. Військовій службі передуює необхідність виконання конституційного військового обов'язку, що передбачає проходження громадянами України військової служби (добровільно чи за призовом). З огляду на специфіку військової служби, яка полягає, зокрема, у виконанні військовослужбовцями спеціальних завдань, наявності ризиків для їх життя та здоров'я тощо, будь-яка форма

проходження військової служби є обов'язком громадян України щодо захисту держави. Отже, закріплений у Конституції України обов'язок громадян України потребує поваги, а статус військовослужбовців будь-яких категорій обумовлюється військовою службою, інститут якої надає їм спеціальний статус [15].

Захист держави від агресії, який знаходить своє відображення в конституційному обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України має наступний нормативно-правовий механізм забезпечення його виконання.

Так, порядок реалізації визначено у Законі України «Про оборону України» №1932-XII від 06.12.1991: у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, подає його Верховній Раді України на схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни [16].

Органи державної влади та органи військового управління, не чекаючи оголошення стану війни, вживають заходів для відсічі агресії. На підставі відповідного рішення Президента України Збройні Сили України разом з іншими військовими формуваннями розпочинають воєнні дії, у тому числі проведення спеціальних операцій (розвідувальних, інформаційно-психологічних тощо) у кіберпросторі [17].

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України. Громадяни України чоловічої статі, придатні до проходження військової служби за станом здоров'я і віком, а жіночої статі – також за відповідною фаховою підготовкою, повинні виконувати військовий обов'язок згідно із законодавством. Громадяни проходять військову службу, службу у військовому резерві та виконують військовий обов'язок у запасі відповідно до законодавства [17].

Вище проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків.

Для держав-учасниць ЄС та України, стратегічним зовнішньополітичним курсом якої є набуття повноправного членства в ЄС, питання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни є нагальним. Це зумовлено і загостренням проблем міжнародної та національної безпеки у зв'язку з розгортанням гарячої фази війни російської федерації проти України, окупацією частини території України, Грузії та Молдови, суттєве зростанням загрози застосування саме силових методів при розв'язанні наявних між державами суперечностей, і ескалацією тероризму тощо. Крім того, в умовах коронавірусу SARS-CoV-2 на території багатьох країн відбулось загострення суспільно-політичних та соціально-економічних проблем, які потенційно в результаті екстериторіальної поведінки інших держав можуть трансформуватися, в тому числі, і у збройні конфлікти. Їх ескалація актуалізує питання конституційно-правового регулювання обов'язку захищати Вітчизну в країнах-учасницях ЄС.

Щодо співвідношення основоположного права людини на життя з конституційним обов'язком захищати вітчизну, закріплений в Основному Законі баланс дозволяє уникнути суперечностей при їх забезпеченні та виконанні, адже обов'язок захищати вітчизну якраз є одним із механізмів забезпечення права на життя мирних людей, оскільки збройна агресія ворога створює значно більші загрози і ризики життю і здоров'ю великої кількості людей, яка неспівмірна із неминучими втратами та жертвами серед військових, які мають місце при виконанні обов'язку захищати вітчизну.

Список літератури:

1. Бисага Ю., Дешко Л., Нечипорук Г. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. №4. С. 43-49.

2. Дешко Л., Бондарєва К. Кібербезпека в Україні: національна стратегія та міжнародне співробітництво. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №2. С. 379-382.
3. Deshko L., Vasylenko O., Sherbak I., Galai V., Medvid A. Ukraine's international liabilities on initiation of measures for public health protection and the role of local authorities in implementation of health care policy. *Georgian medical news*. 2021. Volume 312. P. 163-168.
4. Дешко Л., Іконнікова Н.В. Імплементация рішень міжнародних судових установ в національні правові системи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №1. С. 361-364.
5. Греца С. Обов'язок захищати Вітчизну: порівняльно-правовий аналіз конституцій Прибалтійських держав та України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 4. S. 89-93.
6. Конституція Іспанії. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/spain--r.htm.
7. Конституція Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 року <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php>
8. Конституція Латвійської Республіки. URL: <https://www.president.lv/ru/konstituciya-latviyskoj-respubliki>.
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Стратегія воєнної безпеки України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>.
11. Estonia's Constitution of 1992 with Amendments through 2015. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015.pdf?lang=en (дата звернення 14.01.2023 р.).
12. Федеральний конституційний закон Австрії від 10 листопада 1920 р. URL: <https://legalns.com> (дата звернення 14.01.2023 р.).
13. Deshko L. Restitutio in integrum: підходи Європейського суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №5. С. 365-368.
14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021.

- URL:<https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>
(дата звернення 14.01.2023 р.).
15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Костенка Юрія Івановича щодо офіційного тлумачення окремих положень підпунктів 1, 2 пункту 1 Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років“ щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги“ від 16 червня 2011 року № 6-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-11#Text>.
 16. Закон України «Про оборону України» №1932-XII від 06.12.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення 14.01.2023 р.).
 17. Про військовий обов'язок і військову службу: порівняння редакцій закону. URL: https://urist-ua.net/закони/про_військовий_обов'язок_і_військову_службу (дата звернення 14.01.2023 р.).

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Дранчак Катерина В'ячеславівна,

студентка 4-го курсу

юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

м. Ужгород, Україна

dranchak.kateryna@student.uzhnu.edu.ua

Анотація: На сьогоднішній день, у вітчизняному правовому полі на конституційному рівні закріплено певний комплекс прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, реалізація яких забезпечує функціонування держави на демократичних, соціальних та правових основах. Однак, незважаючи на те, що конституційні права і свободи наділені найвищою юридичною силою, більшість із них не є абсолютними, позаяк їх реалізація може бути обмежена в законному порядку. Таке обмеження, перш за все, можливе у сферах захисту здоров'я населення, безпеки суспільства та держави, територіальної цілісності, прав і свобод громадян, забезпечення правопорядку тощо [1].

Однак, досліджуючи дане питання, слід приділити увагу на той факт, що локалізація основних прав і свобод людини і громадянина в особливих умовах даних правових режимів розкривається відповідно до положень Конституції України [2], та спеціальних законів, які регулюють дане питання, а саме, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [3].

Враховуючи реалії сьогодення, а саме, у зв'язку із введенням воєнного стану, внаслідок військового вторгнення, дані

нормативні акти ввійшли у свою законну силу, та поширили спектр дії по всій території держави.

Ключові слова: права людини; Конституція України; воєнний стан; обмеження прав та свобод; охорона прав людини та громадянина.

Головні принципи прав людини слугують базою нашого існування та безпосередньо головними важелями державного управління. Перевагою для будь-якої держави має бути додержання прав і свобод людини та громадянина. У сучасному світі особа виступає найголовнішою соціальною цінністю, відтак охорона прав і свобод людини і громадянина є найголовнішим завданням держави. Влада, як головна рушійна сила, лише закріплює, реалізує та забезпечує додержання їх у законах. База напрацювань із досліджуваної проблематики зосереджується у працях наступних науковців, зокрема: Демидової Л. М., Сергєєва Н. С., Свердліченко В. П., Кузніченко С. О., Процюк О. П., Ковалів М. В. та інші.

Введення в Україні воєнного стану, як наслідок призвело до колосальних реформ у діяльності, як суспільства, так і держави. Зміни, які відбулись, в значній мірі зачепили механізм реалізації головного обов'язку держави, а саме – забезпечення прав та свобод людини. Основні зрушення зосередились, щодо прав людини, та стали поширеною реальністю у багатьох військових конфліктах. Відтак, доцільним є звернення уваги на ці обмеження, які торкаються прав людини, що в результаті можуть мати місце у сфері більш прискореної мобілізації ресурсів держави з метою протидії військовій агресії.

Метою даного дослідження виступає аналіз галузі обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. Оцінка воєнного стану для українського законодавства хоча й не нове, але мало досліджене і не чітко та остаточно визначене в підходах різних науковців.

Важливим блоком запровадження правового режиму воєнного стану є обмеження прав та свобод людини та громадя-

нина. Основну думку виділив науковець О. В. Скрипник, який у своїх працях зазначив, що режим воєнного стану, який передбачений Конституцією та законами України призупиняє чи звужує обсяг тих визначених і гарантованих прав і свобод саме задля забезпечення як національної безпеки, так і прав інших людей [2]. Конституція України гарантує, що права та свободи не можуть бути обмежені, крім випадків які передбачені основним законом або ж іншими нормативними актами. У реаліях військового стану вони можуть закріплювати певну локалізацію щодо реалізації основоположних прав і свобод, але важливим є те, що вони встановлюються тільки на певний строк, та діють до закінчення цих обмежень [4]. На сьогоднішній день, наша держава спіткнулась з рядом тих обмежень, які включає в себе режим військового стану. Так, під час дії такого стану в людей можуть примусово відчужувати їх майно, яке держава вважає за необхідне використати задля військових або ж стратегічних цілей країни. Як приклад, це може бути майно рухомого характеру (транспорт), зброя, будинки та інші речі, які несуть важливий або ж стратегічний характер [5]. Оцінка відчуженого майна відшкодовується на підставі документа, який містить відомості та висновок про вартість майна, яке відчужене. Так, оцінка майна може проводитися одразу, або після закінчення дії воєнного стану. Також, на території, де введено військовий стан може запроваджуватися трудова повинність, суть якої полягає у виконанні робіт, які безпосередньо пов'язані з обороною та ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій.

Ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [3] трактує поняття воєнного стану, як: «особливого правового режиму, який вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності, територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади». В юридичному аспекті та науці конституційного права виокремлюють такі обмежен-

ня, що застосовуються виключно в умовах запровадження правового режиму воєнного стану.

У будь-якому випадку обмеження завжди являють собою локалізацію звичної поведінки людей [6]. Тобто, це може бути заборона свободи вільного пересування, під якою може впроваджуватися комендантська година, встановлення цензури, як у засобах масової інформації, так і в звичному житті будь-якої людини, і тому подібне. Також, за таких умов повноваження апарату управління збільшується, та надає йому необхідні правомочності щодо обмеження прав та свобод людини і громадянина.

Отже, категорія обмеження основних прав та свобод людини та громадянина під час дії військового стану є важливою частиною науки конституційного права, не дивлячись на те, що ці обмеження стосуються широкого кола прав та свобод людини. Обмеження прав та свобод людини і громадянина, які мають місце на час дії воєнного стану, надають змогу розширювати компетенцію органів державного управління, які безпосередньо спрямовані на відновлення конституційного правопорядку та протидії тим діям, які слугували передумовою у запровадженні військового стану.

Список літератури:

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250.
4. Скрипнюк О. В. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини й громадянина в Україні. URL: <http://www.yourfuture.org.ua/ua/pb/2011/3/Skrupniuk.pdf>.

5. Обушко В.В. Обмеження прав людини і громадянина в умовах введення воєнного стану в Україні. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*: мат-ли III Міжнар. наук.-практ. конф. м. Дніпро. 15 березня 2019 р. Дніпро : ДДУВС. 2019. С. 59–60.
6. Сокурєнко В.В. Права людини як фундаментальна цінність. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини*. Харків. 2016. С. 7–9.

ВОЛОНТЕРСТВО ЯК ДІЄВА ФОРМА ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ВЛАДИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ

Дробуш Ірина Вікторівна,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно – правових дисциплін
Національний університет «Острозька академія»
м. Острог, Україна
iruna.drobush@ukr.net*

Анотація. Стаття присвячена актуальним питанням функціонування інституту волонтерства в умовах повномасштабного вторгнення рф на територію України. Аналізуються міжнародні стандарти та нормативно – правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні, пропонуються механізми щодо активізації взаємодії громадян, громадських організацій та органів публічної влади.

Ключові слова: волонтерська діяльність, міжнародні стандарти, органи публічної влади, громадські організації, сприяння розвитку волонтерства.

Волонтерство є яскравим проявом як нового демократичного руху з метою трансформації держави та забезпечення реалізації європейського шляху її розвитку (Революція гідності), так й ідеологічного та збройного опору під час анексії Криму, Донбасу, повномасштабного вторгнення рф на територію України. Волонтерство – це насамперед громадська діяльність, активні дії, пошук якоїсь громадської ініціативи та її успішна реалізація. Волонтерство – філософія нової України.

Кількість волонтерів у всьому світі становить 970 млн. Згідно з дослідженням Університету Джона Гопкінса, ураховуючи кількість робочих годин, мова йде про еквівалент у понад 125 млн. штатних працівників. Приблизно кожен четвертий волонтер приділяє свій час і навички через організації, а решта роблять це безпосередньо, допомагаючи своїм сусідам або громадам. Згідно з даними UN Volunteers (підрозділ ООН, присвячений волонтерству), з погляду економічного впливу, вартість волонтерської роботи становить 1,348 трлн дол. США, або 2,4 % всієї світової економіки [1]. У більшості країн держава підтримує та стимулює волонтерство. У січні 2001 р. у Амстердамі (Нідерланди) Міжнародною радою директорів Міжнародної Асоціації Волонтерських Зусиль на XVI Всесвітній конференції волонтерів прийнята Загальна декларація про волонтерську діяльність. Міжнародна рада директорів закликала всіх волонтерів заявити про свою віру у волонтерську діяльність як у креативну та моделюючу силу. У свою чергу дана рада звернулася до лідерів країн з наступними вимогами: 1) усім секторам об'єднати свої зусилля для створення потужних та ефективних місцевих волонтерських центрів як базових пунктів волонтерського руху; 2) уряду забезпечити право людини на зайняття волонтерською діяльністю, зняти усі законодавчі перешкоди, які існують у країні, залучати волонтерів до своєї діяльності, надавати громадським організаціям ресурси для популяризації та підтримки ефективної мобілізації волонтерських сил та управління діяльністю волонтерів; 3) бізнесу заохочувати залучення своїх працівників до волонтерської діяльності на благо місцевих громад та надавати людські та фінансові ресурси для розвитку відповідних інфраструктурних організацій; 4) пресі подавати волонтерські історії та інформувати громадськість про волонтерську діяльність для залучення більшої кількості людей до волонтерського руху; 5) закладам освіти заохочувати та сприяти залученню людей різного віку до волонтерської діяльності, створюючи можливість ознайомлення з волонтер-

ською діяльністю через певні освітні програми та курси; 6) релігійним організаціям проголосити волонтерство своєрідною відповіддю на духовне покликання всіх людей до служіння; 7) громадським організаціям створити дружнє організаційне середовище для волонтерів та надати людські та фінансові ресурси [2, с. 67-80].

До 2014 р. волонтерство у нашій країні розвивалося досить повільно, особливо коли порівнювати з іншими країнами. Як свідчить рейтинг «World Giving Index», 2010 р. Україна посідала лише 150-е місце у світі (тільки 5 % населення було залучено до волонтерської роботи), але Революція Гідності, анексія Криму та війна на Донбасі все змінили. Волонтерський рух тоді піднісся на найвищий рівень розвитку за весь час незалежності України: майже чверть українців (23 %) уже мали досвід волонтерства. У тому ж рейтингу «World Giving Index» Україна піднялася зі 150-го на 81-е місце й випередила Польщу, Естонію та Грузію. У 2022 році Україна увійшла до топ - 10.

Необхідність у волонтерському русі була зумовлена наступними факторами: відсутність в армії достатніх ресурсів (одягу, засобів особистого захисту, медикаментів, їжі); відсутність організації своєчасного забезпечення цими ресурсами, налаштування логістики; відсутність потрібного забезпечення технікою; слабка виробнича база; відсутність достатньої підтримки вимушено переміщених осіб з боку держави.

Із початком війни на сході України до деяких законів було внесено зміни, що стосуються волонтерської діяльності. У квітні 2014 року з'явився дозвіл на фінансування оборони за рахунок пожертв фізичних та юридичних осіб [3]. У вересні публічний збір коштів на армію було дозволено вести особам, які перебувають на державній або іншій публічній службі [4], а благодійна допомога учасникам бойових дій на період АТО була звільнена від податку на доходи фізичних осіб [5].

У 2015 р. відбулася спроба законодавчого врегулювання інституту волонтерства, зокрема: внесено суттєві зміни до

Закону України «Про волонтерську діяльність» (скасовують обов'язковість отримання відповідними організаціями статусу волонтерських, передбачають волонтерську діяльність у зоні АТО, запроваджують виплату одноразової допомоги пораненим волонтерам та сім'ям загиблих волонтерів (порядок та умови виплат регулюються спеціальною постановою КМУ [6], а також визначають повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності. У червні 2015 набули чинності зміни до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»[7], що дозволили отримання волонтерами статусу інваліда війни та поширили дію цього закону на сім'ї волонтерів, що загинули чи зникли безвісти. В липні вступив у дію затверджений Кабінетом Міністрів України порядок публічного збору пожертв на армію[8]. Видано Наказ Мінсоцполітики 18.05.2015 № 516, який затверджував «Положення про Раду з координації роботи щодо надання волонтерської та благодійної допомоги при Міністерстві соціальної політики України»; видано Постанову КМУ від 5.08.2015 № 556 «Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності»; 2016 р. затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр., яка передбачала стимулювання волонтерської діяльності, у тому числі роботу над участю України в Європейській конвенції про довгострокову волонтерську службу.

У цей період відбувається певний спад волонтерського руху з певних причин, серед яких: зменшення пожертв, психологічне вигорання волонтерів, укріплення державних інституцій, функції яких заміщували волонтери, державна регуляція, виокремлення лояльних організацій чиновниками на кшталт громадських рад при міністерствах.

В умовах збройної агресії РФ волонтерський рух набрав в Україні значних обертів та став надійним партнером держави у

сферах: матеріального й технічного забезпечення на фронті; надання медичної допомоги пораненим та постраждалим; матеріального забезпечення та психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам у тилу. При цьому є певна специфіка такої допомоги, яка полягає в наступному: волонтерські організації спеціалізуються на допомозі одному або декільком підрозділам Збройних Сил України, а не добровольчим батальйонам; спеціалізуються за певними видами допомоги; значну роль відіграє збір коштів на рахунок через соціальні мережі – спільнокошт (краудфандинг), додатково використовують благодійні кошти бізнесу та грантову допомогу міжнародних організацій. Таким чином, сьогодні волонтерські організації відіграють роль маркетингових компаній, які вивчають потреби фронту на локальному рівні, здійснюють мозаїчний збір коштів з різних джерел, здійснюють пошук, замовлення та придбання як в Україні, так і за кордоном певного обладнання, продуктів тощо та працюють як логістичні компанії, які забезпечують завезення, оформлення й транспортування до споживача [9].

Окрім того, є численні волонтерські організації, які не працюють з фронтом, а допомагають у тилу – від забезпечення притулку для тварин, що втратили господарів під час бойових дій, до закупівлі й забезпечення ліками й продовольством соціально незахищених соціальних груп.

Варто зазначити, що є ряд проблем, які необхідно вирішити з тим, щоб унеможливити зловживання в сфері волонтерської діяльності. Насамперед, мова йде про те, що військово волонтерство «перетворилося на ФОП», оскільки збір коштів здійснюється на особисті картки, не реєструються фонди. Така ситуація з одного боку, свідчить про швидкість вирішення певного питання та адресність допомоги (закупівля військової амуніції, придбання ліків та продуктів харчування для громадян, які залишились на окупованій території, а також допомога внутрішньо переміщеним особам), а з іншого – лише офіційно зареєструвавшись та потрапивши в реєстр волонтерів, людина не

сплачуватиме податки та ПДФО з зібраних коштів, витрачених на допомогу у відсічі російської агресії [10].

Значним позитивом стало спрощення процедури такої реєстрації, зменшення пакету документів, що подається для включення до реєстру та створення опції реєстрації через «Дію», а також подання підтверджуючих документів про придбання відповідної продукції та оборонного обладнання. Станом на 03.01.2023 року кількість установ та організацій, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України становить 1184 [11].

В перспективі варто розмежовувати волонтерство в умовах воєнного стану та волонтерство у довгостроковій перспективі. Саме це потребуватиме більш детальної регламентації на законодавчому рівні.

Активізується участь молоді у волонтерській діяльності. Яскравим прикладом є дослідження USAID «Мріємо та діємо», IREX (проведення 7 фокус – груп на різних територіях: у прифронтових і тилкових громадах). Як зазначає Ю. Ткачук, заступниця директорки програми USAID «Якісне дослідження підтверджує всі кількісні дослідження, за якими волонтерить дуже багато молодих людей, понад половина. Але 50% людей долучилися до цього вперше. 20% молодих людей працює волонтерами повний робочий тиждень, і є такі випадки, коли вони кидають оплачувані посади і йдуть волонтерити фул-тайм. 33% молодих людей не волонтерять, але переказують кошти і поширюють інформацію».

Якщо до 24 лютого більшість людей асоціювали волонтерство з фізичною допомогою армії, то зараз молодь розширила це поняття. Так, чимало опитаних називають волонтерством надання соціальних, підтримувальних послуг.

Також молодь виокремлює «інформаційне волонтерство»: поширення матеріалів у соцмережах, протидію фейкам, SMM чи рекламу для неприбуткових організацій [12].

Війна змінила ставлення до волонтерства не лише громадян, а й представників держави. Так, Карта правових реформ для громадянського суспільства (бачення громадського сектору пріоритетів реформування й покращення правового середовища для організацій громадянського суспільства України на 2021–2025 роки) [13], Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки [14] приділили значну увагу проблемам законодавчої регламентації волонтерської діяльності та основним напрямам подальшого розвитку волонтерства та його підтримки з боку держави, зокрема запровадження відповідних державних і місцевих програм, активізації просвітницької роботи з поширення кращих практик волонтерської діяльності, тощо.

З метою забезпечення подолання викликів, які стали актуальними для волонтерського руху та неприбуткових організацій, зокрема, в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, створення додаткових гарантій та можливостей для волонтерів в умовах війни були внесені зміни до ЗУ «Про волонтерську діяльність» [15]. Йдеться про розширення переліку напрямів, за якими може здійснюватись волонтерська діяльність, зокрема перелік доповнено таким напрямом як утвердження української національної та громадянської ідентичності (йдеться про широке застосування форм і методів державно – приватного партнерства, залучення інститутів громадянського суспільства та волонтерів до процесу формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [16]); додаткові форми державної підтримки волонтерської діяльності шляхом надання правової, організаційної, методичної, інформаційної допомоги волонтерам, організаціям та установам, що залучають волонтерів до провадження волонтерської діяльності на території України; розроблення та імплементації загальнодержавних цільових програм з підтримки розвитку волонтерства; надання інших видів державної підтримки відповідно до зако-

нодавства; узгодження положень Податкового кодексу України з положеннями Закону щодо оподаткування сум відшкодування витрат волонтера пов'язаних зі здійсненням волонтерської діяльності визначених частиною 3 статті 11 Закону України «Про волонтерську діяльність» [17].

Доволі дискусійним є питання щодо можливості надання волонтерам статусу учасників бойових дій шляхом включення їх до переліку осіб, які можуть отримати зазначений статус (ст.6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»). Разом з тим, волонтери мають змогу отримати статус учасника війни за умови їх належності до числа працівників підприємств, установ, організацій, які залучалися та брали безпосередню участь у війні (п.13 ст. 9 зазначеного закону). Для отримання цього статусу особа має надати документи, видані державними органами, підприємствами, установами, організаціями, що містять відомості про безпосередню участь працівника у бойових діях; витяги з наказів Генерального штабу Збройних Сил про залучення до забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ; витяги з наказів про прибуття (вибуття) до (з) районів бойових дій, документи про направлення у відрядження (якщо строк залучення був менше 30 днів). Якщо особа є членом громадської організації, яка має договір з Міністерством оборони про волонтерську діяльність, є підтверджуючі документи (відрядні листи, накази), то цілком реально отримати статус учасника війни.

Нормативно – правове регулювання волонтерської діяльності потребує розробки та прийняття відповідних програм як на загально державному, так і на регіональному та місцевому рівнях. Так, доволі позитивними є результати розробки та прийняття органами місцевого самоврядування Програм сприяння розвитку волонтерства відповідної територіальної громади на 2023-2027 роки [18].

Таким чином, розвиток волонтерства, зростання включеності жителів у волонтерську діяльність та активізацію їхньої

залученості у суспільно значущі сфери життя громади, внесок у майбутню перемогу України напряму залежить від особистої мотивації, ефективності налагодження конструктивної співпраці місцевої влади з організаціями та установами, що залучають волонтерів за умов усебічної підтримки з боку держави.

Список літератури:

1. Volunteers count. Their work deserves be counted. URL: <https://www.unv.org/swvr/volunteers-count-their-work-deserves-be-counted> (дата звернення 10.01.2023 р.).
2. Universal Declaration of Volunteers, adopted at the XI Congress of the International Volunteers Association, (2002), p. 67-80. General Declaration on Volunteer Activity.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення матеріально-фінансового забезпечення обороноздатності держави: Закон України від 08.04.2014р. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua](https://zakon.rada.gov.ua) (дата звернення 14.01.2023 р.).
4. Про внесення змін до статті 7 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації»: Закон України 02.09.2014р. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua](https://zakon.rada.gov.ua) (дата звернення 14.01.2023 р.).
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо деяких питань оподаткування благодійної допомоги: Закон України від 02.09.2014р. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua](https://zakon.rada.gov.ua) (дата звернення 14.01.2023 р.).
6. Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, бойових дій та збройного конфлікту Постанова Кабінету міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 604 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/604-2015> (дата звернення 14.01.2023 р.).

7. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
8. Про затвердження Порядку здійснення публічного збору благодійних пожертв для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності та функціонування Збройних Сил України: Постанова Кабінету міністрів України від 30 червня 2015 р. № 451. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 14.01.2023 р.).
9. Потапенко В., Двігун А. Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-11/volonterstvo_01112022.pdf (дата звернення 14.01.2023 р.).
10. Волонтерство – благодійництво – гуманітарна допомога: різні інструменти – одна мета. XI форум розвитку громадянського суспільства. (5 грудня 2022 р. URL: <https://cedem.org.ua> (дата звернення 14.01.2023 р.).
11. Інформація про організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України (станом на 03.01.2023р.). Національна соціальна сервісна служба України. URL: <https://nssu.gov.ua> (дата звернення 14.01.2023 р.).
12. Ю.Ткачук. Інструменти різні, а мета – спільна: на XI форумі розвитку громадянського суспільства відбулася дискусія про волонтерство та благодійництво. URL: <https://cedem.org.ua> (дата звернення 14.01.2023 р.).
13. Карта правових реформ для громадянського суспільства. URL: <https://www.uscip.org.ua> (дата звернення 14.01.2023 р.).
14. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Указ Президента від 7 вересня 2021 року № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 14.01.2023 р.).
15. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності: Закон України від 15.08.2022р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 14.01.2023 р.).

16. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022р. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua](https://zakon.rada.gov.ua) (дата звернення 14.01.2023 р.).
17. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Росії проти України: Закон України від 15.08.2022р. URL: <https:// zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 14.01.2023 р.).
18. Програма сприяння розвитку волонтерства територіальної громади на 2023-2027 роки. URL: <https://rm.coe.int/municipal-programme-on-promotion-of-volunteer-activities/1680a84b7b> (дата звернення 14.01.2023 р.).

WAR HUMANITARIANISM

Assoc. Prof. Elżbieta Żywucka – Kozłowska

Department of Criminal Procedure and Executive Criminal Law

Faculty of Law and Administration

University of Warmia and Mazury

Olsztyn, Poland

Summary: The title of the article may indicate that the war is humane in its own way. This understanding is complemented by international humanitarian law. Andrzej Czupryński rightly writes that “the art of war is not the ability to destroy and kill, but the art of winning. There is no doubt that the achievement of victory by means of armed violence must cause losses, but the modern perception of the art of war indicates on the need to achieve victory while causing minimal losses on both sides of the conflicts” [1. p.31]. It is difficult to disagree with this thesis, considering that in the 21st century, armed struggle is understood in the same way as it was years ago, but the means of struggle have changed.

Key words: war, international law, international humanitarian law, War humanitarianism.

One of the criteria for legal military operations is their conduct in accordance with the rules of international humanitarian law. International humanitarian law (also known as the law of armed conflict or the law of war) is governed by international treaties and customary law. Like other branches of public international law, humanitarian law has evolved over the centuries from international custom. Humanitarian law is characterized by several features, among which a special place is occupied by international agreements, including the great Hague and Geneva codifications. Undoubtedly, self-executing rules are important, i.e. standards suitable for direct application without the need to adopt relevant acts implementing them into

national law. [2.pp.85-78]. War humanitarianism is implemented legally in many acts of international law, among which the following should be mentioned:

1. Geneva Convention on the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Active Armies, signed in Geneva on August 12, 1949 (Journal of Laws of 1956, No. 38, item 171);

2. Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Armed Forces at Sea, signed in Geneva on August 12, 1949 (Journal of Laws of 1956, No. 38, item 171);

3. Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War, signed in Geneva on August 12, 1949 (Journal of Laws of 1956, No. 38, item 171),

4. Geneva Convention for the Protection of Civilians in Time of War, signed in Geneva on August 12, 1949 (Journal of Laws of 1956, No. 38, item 171)

5. Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, concerning the protection of victims of international armed conflicts (Protocol I), drawn up in Geneva on June 8, 1977 (Journal of Laws of 1992, item 175)

6. Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, concerning the protection of victims of non-international armed conflicts (Protocol II), drawn up in Geneva on June 8, 1977 (Journal of Laws of 1992, item 175)

7. Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, concerning the adoption of an additional distinctive emblem (Protocol III), adopted in Geneva on December 8, 2005 (Journal of Laws of 1992, item 447).

All the above-mentioned acts of international law have been ratified by Poland. No other country experienced the destruction of war as much as Poland during World War II. No country has lost as many citizens as Poland. The aggression of the Third Reich and the invasion of Poland by the Soviet Union resulted in millions of victims among Poles, Jews, Roma and other nations.

The basic assumption of the principle of humanitarianism is a positive vision of human nature, which determines psychological barriers that make it difficult for a person to take the lives of other representatives of the human species. Despite the principles of precaution and proportionality that determine the legality of military action, soldiers must kill. They are helped by the mechanism of self-deception, which in combination with war propaganda becomes a useful tool for efficient commanders, but also for dictators [3. p. 87]. International humanitarian law is the basis for all action in times of armed conflict. The experiences of World War II made the international community set boundaries that must not be crossed in any military clash. This is reflected in acts of humanitarian law. Wiesław Zawadzki writes that the current humanitarian law is the language of international relations [4. p. 94].

Unfortunately, as practice shows, legal regulations in this regard are in many cases not respected by the warring parties. Tadeusz Kubaczyk emphasizes the importance of humane warfare, pointing out how important it is in the 21st century. It describes the situation of captured participants of military operations in Ukraine in 2014, where separatists, supported by soldiers of the armed forces of the Russian Federation, mistreated captured Ukrainian soldiers. Ukrainian prisoners of war were tortured, their limbs were cut off, they were exposed to public view, they were humiliated in every possible way [5. p. 282]. The inhumane treatment of prisoners of war, despite the law in force, is unfortunately a reality. Cruelty was commonplace during the Balkan conflict, as warfare in present-day Bosnia and Herzegovina is often referred to [6. p. 117]. At the end of World War II, SS soldiers shot Polish prisoners of war in the village of Podgaje.[7. p. 184]. It is impossible to omit the murder of Polish officers committed on Stalin's orders.[8. p. 249]. Such treatment of prisoners of war has nothing to do with humane treatment. These are war crimes that have not been allowed to be mentioned for years.

War humanitarianism is the dignified treatment of prisoners of war and civilians during a conflict. Kaja Kowalczevska writes “refer-

ring to humanity in a number of institutions, international humanitarian law refers to Bentham's utilitarianism. And so, the St. Petersburg Declaration of 1868, as the first, is a general «prohibition of causing unnecessary suffering», then the Martens Clause of 1899 speaks of «the rights of humanity and the requirements of social conscience» as protecting persons not covered by the protection of international treaty law, and finally in accordance with the provisions of the of the Hague of 1907 and the Geneva Conventions of 1949 recalls that «belligerents do not have an unlimited right to choose the means of harming the enemy.»[9.p. 88]. The need to treat people humanely was known much earlier, as the quoted author writes about. The prohibition of causing suffering is an elementary principle of such conduct. However, the entry in the convention or declaration does not change the behavior of the individual if he does not want it, does not understand the essence of it. For many people to this day, war is a time of «release from all responsibility», a time of killing, rape, looting, destruction and cruelty. This is what is happening today in Ukraine, where Russian soldiers and mercenaries are murdering civilians, bombing hospitals, raping, torturing, stealing everything they can, kidnapping children and adults, forcibly displacing. Armed conflict destroys what the attacked nation has achieved, possesses and defends. Humanitarian law *sensu largo* (international treaties) contains numerous guarantees concerning the protection of the family as the elementary unit of society. Marta Szuniewicz writes that the first documents of humanitarian law contained regulations on respecting the rights of the family. It points to Article 46 of the Hague Regulations, which is an annex to the IV Hague Convention on the Laws and Customs of War on Land of October 18, 1907, which states that the rights of the family are to be respected [10, p. 205].

War humanitarianism means treating people with dignity, regardless of their national, ethnic, religious affiliation, age, sex or race. Patryk Kaleta emphasizes that «International Humanitarian Law (IHL), also known as the law of war or armed conflicts, is a set of all rules aimed at minimizing casualties and victims, both among

civilians and armed units participating in an armed conflict. These rights are basic and universal principles known and respected by most countries in the world” [11. p. 53]. When analyzing the armed conflicts of the 20th and 21st centuries, it is impossible to ignore the violation of the principles of humanitarian law, including the killing of prisoners of war, civilians, torture, forced resettlement, forced labor for the occupant, abduction of adults and children. So it was during World War II, so it is happening in Ukraine today. On the other hand, the behaviors listed above constitute war crimes, listed in the Rome Statute of the International Criminal Court in The Hague [12].

International humanitarian law defines not only the rights of people taken prisoner, but also of others who are not entitled to the status of a prisoner or combatant (civilians), including, above all, dignified treatment, medical care, and a dignified burial after death. Graves of prisoners must be marked. In civilized countries, metal military badges have been used for a long time. Krzysztof Persak points out that “four mass graves were found, in which the remains of Polish officers from Starobielsk were buried. This was evidenced by the items found in them, including military buttons, fragments of uniforms (e.g. epaulettes), decorations and badges, and finally military identifiers (so-called dog tags) as well as documents and notes with the names of people known from archival sources as prisoners of Starobielsk. In addition to the «Polish» graves, two graves were found with the remains of representatives of the local population, which was confirmed on the basis of mobiles found in the graves. There were nineteen skeletons there. Traces on the skulls preserved in both categories of graves proved that the victims were most often killed by a shot in the back of the head.”[13.p. 35]. On the basis of archaeological and medical research, it was established that the death of the prisoners of war was not accidental. During World War II, both the Russians and the Germans murdered prisoners, violating the elementary principles of humanitarian law.

War has always been evil, cruel and barbaric. Nothing has changed in this respect since ancient times and nothing promis-

es such changes. Despite numerous legal regulations, prisoners of war and civilians are murdered by enemy soldiers. It is not without reason that the Russian army is equipped with mobile crematoria. There is no need to explain destiny to anyone. Mass graves of the victims of the crime were discovered in Bucha, Irpień and other places in Ukraine. Traces of torture, mutilation, tied hands and gunshot wounds to the back of the head leave no doubt as to the nature of the events. Wartime humanitarianism is also the exhumation of the victims' bodies, their identification and dignified burial. There are war cemeteries in every European (and not only) country. The fallen soldiers were buried in various places, but after the end of hostilities, the corpses were exhumed and moved to a designated place. The traditional principle was (and still is) observed, according to which the fallen of one country (soldiers of one country, regardless of their nationality) were buried separately, which meant and still means the impossibility of a common burial place for those fighting against each other. Cemeteries near Verdun in France are an embodiment of this rule. Andrzej Zientarski reports that many of the Polish POWs from World War II were murdered in the Mauuhausen concentration camp [14, p. 324]. The murder of a prisoner of war is a war crime, and in the cases described by the cited author, it is impossible not to emphasize that placing a captured enemy soldier in such a place constitutes the basic principles of humanitarian law. German concentration camps were specially organized places where physical elimination was the primary objective. Most of the corpses of the murdered prisoners were burned in crematoria, and their ashes were scattered in many places. They were only sporadically sent back to their families, although it should be noted that the probability that these were the ashes of a specific deceased should be considered as none. Prisoners of war were treated in the same way, deprived of their status. They were not given the right to a grave.

Humanitarian law, despite a number of institutions present in it, principles of rules recognized in the civilized world, becomes some-

thing completely unknown, unimportant in the face of war. This one has its own barbaric, cruel, feral behavior, what it was, what it is, and how it should be assumed – will be in the future. War has never been humane, it is not in the 21st century. A rhetorical question would be what the future will be like, because it will happen more than once, that's for sure. It is just as certain that it will be cruel. The price will cost human life.

Bibliography:

1. Czupryński, A. (2010). *Sztuka wojenna a humanitaryzm działań zbrojnych*. Wiedza Obronna.
2. Sassi, B. (2021). *Transformacja linii orzeczniczej sądów polskich w sprawach dotyczących skuteczności umów międzynarodowych w wewnętrznym porządku prawnym po II wojnie światowej--teoria a praktyka*. *Transformacje*, 2(109).
3. Kowalczevska, K. (2015). „Bardziej niż maszyn potrzebujemy człowieczeństwa”. *Kilka refleksji nad zasadą humanitaryzmu w świetle propagandy wojennej*. *Kultura bezpieczeństwa. Nauka-praktyka-refleksje*, (18).
4. Zawadzki W. (2017), *Międzynarodowe prawo humanitarne a prawa człowieka*, *Zeszyty Naukowe WSA, Łomża*, nr 66
5. Kubaczyk, T. (2016). *Jeńcy wojenni w konflikcie na wschodzie Ukrainy. Ante Portas–studia nad bezpieczeństwem*, 1.
6. Żakowska, M. (2014). *Działalność mudżahedinów w Bośni*. <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/15426/Mudzachedni%20w%20Bo%20ni.pdf?sequence=1> [dostępne 13.01.2023]
7. Fritz, J., & Anders, E. (2012). *Mord dokonany na polskich jeńcach wojennych we wsi Podgaje (Flederborn) w lutym 1945 r.* *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, (3).
8. Jaczyński S. (2006), *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa

9. Kowalczevska, K. (2015). „Bardziej niż maszyn potrzebujemy człowieczeństwa”. Kilka refleksji nad zasadą humanitaryzmu w świetle propagandy wojennej. *Kultura bezpieczeństwa. Nauka-praktyka-refleksje*, (18).
10. Szuniewicz M. (2013), *Ochrona rodziny w sytuacji konfliktu zbrojnego*, *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego*, nr 4.
11. Kaleta P. (2018), *Łamanie prawa przez siły amerykańskie podczas konfliktów zbrojnych*, *Bezpieczeństwo* , 51.
12. *Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r.*[Dz.U. 2003,nr 78, poz.708]
13. Persak K. *Ekshumacje katyńskie. Prace ekshumacyjno- archeologiczne w Charkowie, Katyniu i Miednoje w latach 1991- 1996 i ich wyniki*, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 2010, nr 4.
14. Zientarski A., *Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim na przełomie 1944 - 1945 roku* [dostępne dnia 23 stycznia 2023 roku: http://zbc.uz.zgora.pl/repozytorium/Content/51296/17_zientarski_jency.pdf]

ЗДІЙСНЕННЯ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗАХИСТ ПРАВ АДВОКАТА В УМОВАХ ВІЙНИ

Заборовський Віктор Вікторович,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
viktor.zaborovsky@uzhnu.edu.ua*

Анотація. Дане дослідження присвячена розкриттю питань, які пов'язані із особливістю здійснення адвокатської діяльності в умовах воєнного стану. Також додатково аналізуються механізми захисту прав адвокатів в умовах війни. В рамках даного наукового дослідження було проаналізовано діяльність органів адвокатського самоврядування (НААУ, Ради адвокатів України, рад адвокатів деяких регіонів) в умовах збройної агресії з боку РФ. Звертається увага також на діяльність Опікунської Ради, яка була створена НААУ майже відразу після вийти задля допомоги адвокатам, які постраждали в умовах воєнного стану.

Ключові слова: адвокатська діяльність; адвокат; професійна діяльність адвоката в умовах війни; збройна агресія РФ; НААУ; Опікунська Рада.

Правовий статус адвоката [1; 2; 3; 4] та сутність його професійної діяльності [5; 6; 7] були неодноразово предметом нашого наукового інтересу. В той же час початок військових дій на сході України, тим більше широкомасштабна війна російської федерації проти українського народу мали суттєвий вплив як на здійснення адвокатської діяльності в цілому, так і на самих адвокатів

зокрема. Військова агресія росії, породила низку категорій справ, щодо яких адвокати фактично не здійснювали свою професійну діяльність (від надання різного роду правничої допомоги внутрішньо переміщеним особам до представництва та захисту жертв сексуального насильства та катувань та жертв інших військових злочинів, і самих військових злочинців в тому числі). Така агресія мала вплив і на здійснення професійної діяльності адвокатів (наприклад, проблеми щодо надання правничої допомоги під час комендантської години, особам, які рятуючи своє життя та здоров'я змушені були покинути територію України тощо).

Належне здійснення адвокатської діяльності за таких умов потребувало, в тому числі й підвищення кваліфікації адвокатів. А тому важливу роль, в даній ситуації, відіграли Рада адвокатів України, Національна асоціація адвокатів України, ради адвокатів багатьох регіонів, якими було організовано та забезпечено проведення значної кількості тренінгів, конференцій вебінарів, круглих столів, семінарів, необхідність яких була зумовлена, зокрема, відсутністю належного досвіду адвокатів щодо надання професійної правничої допомоги деяким категоріям осіб та певних категоріях справ, а також швидка зміна українського законодавства за таких умов, внаслідок чого суттєво ускладняється якісне надання такої допомоги. Позитивно, що більшість із таких заходів проводилось з використанням ІТ-технологій (онлайн), що надало можливість долучитися більшому колу фахівців (наприклад, вебінар «Форс-мажор в умовах воєнного стану» (16.01.2023 року), вебінар «Затримання особи в умовах воєнного стану» (12.01.2023 року); вебінар «Захист трудових прав в умовах воєнного стану» (30.12.2022 року); вебінар «Дитинство без насильства: запобігання та протидія домашньому насильству щодо дітей в умовах війни» (10.11.2022 року), вебінар «Доступ до інформації в умовах воєнного стану для адвокатів та їхніх клієнтів» (22.10.2022 року)), в той же час, на нашу думку, недоліком є те, що значна частина таких заходів проводилась на платній основі.

Важливу роль у підвищенні кваліфікації адвокатів щодо надання професійної правничої допомоги за таких умов відіграє і діяльність структурних підрозділів Національної асоціації адвокатів України, зокрема, такого як Комітет з військового права, який був заснований ще на початку військових дій на сході України, діяльність якого суттєво поглибилася з повномасштабної агресії РФ (зокрема, в рамках волонтерського руху «Адвокати Збройних сил України», за координації радника Головнокомандувача ЗСУ з юридичних питань, було розроблено Пам'ятки адвокату з оформлення правовідносин із військовослужбовцем ЗСУ та відповідно військовослужбовцю з оформлення правовідносин з адвокатом. Також, у 2022 році саме з метою підвищення якості надання допомоги, такій категорії осіб, як військовослужбовці, НААУ було створено Центр надання методичної допомоги та координації волонтерської допомоги військовослужбовцям [8]. На даний центр покладається завдання щодо видання практичних посібників, надання письмових роз'яснень з питань надання професійної правової допомоги військовослужбовцям та організацію вищевказаних заходів за таких питань. Засідання Центру проводяться на щотижневій основі з метою оперативного вирішення питань, що виникають у процесі надання правничої допомоги військовослужбовцям та членам їхніх родин [9].

Враховуючи складне соціально-матеріальне становище багатьох своїх співвітчизників ряд адвокатів розширили свою сферу надання професійної правничої допомоги на безкоштовній основі (на засадах «pro bono»). Слід звернути увагу на те, що якщо адвокат надає на таких умовах допомогу саме військовослужбовцям, то інформацію про це він має право розмістити в Єдиному реєстрі адвокатів України у своєму профайлі адвоката [10].

Крім цього, необхідно звернути увагу на те, що нещодавно Радою адвокатів України було прийнято рішення про те, що всі адвокати, які надають безоплатну вторинну правову допомогу,

мають подати заяву про включення відповідних відомостей до ЄРАУ [11]. Взагалі безоплатну правову допомогу слід розглядати як вид державної гарантії, що спрямована на забезпечення конституційного права особи щодо отримання професійної правничої допомоги та реалізацію конституційного принципу рівності прав і свобод перед законом. Надання безоплатної правничої допомоги є конче необхідних враховуючи реалії сьогодення. Так, заслуговує на увагу звернення Міністерства юстиції України до Ради адвокатів України у вересні 2022 року щодо допомоги в організації правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування з України, які в умовах війни були змушені виїхати за кордон (зазначалося, що понад десять тисяч таких дітей перебувають в інших державах та є ряд випадків, коли вони розлучені із законними представниками). На підставі вказаного твердження Рада адвокатів України затвердила подальший механізм співпраці з Міністерством юстиції України та іншими державними органами, які реалізують державну політику у сфері захисту прав дітей [12].

Взагалі, що стосується безоплатної правової допомоги, то в Звіті про діяльність системи БПД в 2021 р. [13], що кількість залучених адвокатів, з них – кількість адвокатів, що пройшли конкурс (8 156), і кількість адвокатів, що уклали договори (3 989 адвокатів.). Враховуючи, що станом на 1 серпня 2022 року в Єдиному реєстрі адвокатів України зареєстровано майже 65 тисяч адвокатів, з них лише 46,5 тисяч здійснюють діяльність [14], то майже кожен п'ятий діючий адвокат залучався до надання безоплатної правової допомоги. Крім того, в Звіті Комітету з питань безоплатної правової допомоги, що діє в складі НААУ, з актуальних питань функціонування системи безоплатної правової допомоги в Україні [15] зазначається, що майже до 61% справ кримінального провадження залучався адвокат з системи безоплатної правової допомоги. На нашу думку, ці показники буду ще вищими у 2022 році. Тому, абсурдною по своїй природі є ситуація щодо надання безоплатної правової допомо-

ги, в аспекті взаємовідносин між адвокатською спільнотою Координаційним центром з надання правової допомоги, вершиною яких стало прийняття Радою адвокатів України 27 грудня 2022 року рішення про вихід з Меморандуму про співпрацю з Координаційним центром з надання правової допомоги [16]. На наше переконання, така ситуація безумовно потребує негайного вирішення, з врахуванням інтересів адвокатської спільноти.

Військова агресія рф вплинула не тільки на адвокатську діяльність як таку, але й на особисте життя адвокатів зокрема. Багато адвокатів відстоюють незалежність України зі зброєю в руках у складі та територіальної оборони та Збройних сил України. На жаль, відомі дані про адвокатів, які отримали важкі поранення [17; 18; 19], або ж адвокатів із Вінниці [20], Запоріжжя [21], Одеси та Харківщини [22], що загинули у бою з російським агресором.

Важливу роль щодо допомоги адвокатам у воєнний період відіграє і діяльність Опікунської Ради, що була створена НААУ [23], якою і були визначені критерії розподілу допомоги адвокатам (всього було виділено три черги). На своїх засіданнях дана Рада приймала рішення щодо надання матеріальної допомоги:

- сім'ям загиблого адвоката-військовослужбовця [24] або його родинам [25; 26];
- на лікування адвокатам, які отримали ушкодження здоров'я через бойові дії [27];
- адвокатам, внаслідок руйнування їхнього житла повністю або частково [28] (допомога надається насамперед на оренду житла в інших регіонах України або ж в грошовому виразі) [29];
- адвокатам, що через похилий вік позбавлені засобів для існування [30] тощо.

В контексті даного дослідження необхідно звернути увагу на те, що важливу підтримку, зокрема, і матеріального характеру, українська адвокатура отримала від іноземних партнерів, насамперед провідних міжнародних спільнот у сфері адвокатури (зо-

крема, Рада адвокатів і юридичних товариств Європи (ССВЕ) [32].

Значну підтримку українська адвокатура отримує і від національних асоціацій адвокатів та правових товариств більшості європейських держав та інших зарубіжних країн. Так, лише у звіті «Міжнародна благодійна допомога для НААУ під час воєнного стану» зазначається, що тільки за період від початку березня по листопад 2022 року було отримана майже 430 тис. доларів США допомоги від величезної кількості благодійників [33] (як від професійних асоціацій, так і від з майже всіх континентів).

Все це вказує на те, початок військових дій на сході України у 2014 році, а тим більше широкомасштабна війна російської федерації проти України 2022 року мали суттєвий вплив на особисте життя та професійну діяльність переважної більшості українських адвокатів. Війна породила низку категорій справ, щодо яких адвокати фактично не здійснювали свою професійну діяльність, а також суттєво ускладнила можливості надання правничої допомоги на належному рівні. Тож позитивною є діяльність, в тому числі, й органів адвокатського самоврядування щодо допомоги адвокатам в умовах війни.

Список літератури:

1. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. К., 2017. 577 с.
2. Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Булеца С.Б. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 650 с.
3. Заборовський В.В., Манзюк В.В. Документальне підтвердження правового статусу адвоката як необхідна умова реалізації права на запит. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2021. Вип. 64. С. 335-340. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.61>

4. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката особи, у житлі чи іншому володінні якої проводиться обшук, в контексті останніх законодавчих змін. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16-17 лютого 2018 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2018. С. 144-145.
5. Заборовський В.В. Професійна діяльність адвоката – це правова, юридична чи професійна правнича допомога? *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 38. Т. 2. С. 140-145.
6. Заборовський В.В. Особливості правового статусу адвоката-представника в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35. Ч. 2., Т. 3. С. 161-168.
7. Заборовський В.В. Плюралізм у розумінні поняття «адвокатура» та його співвідношення із поняттям «адвокат». *Проблеми законності*. 2016. № 135. С. 234-244. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.135.79299>
8. НААУ створила Центр координації волонтерської допомоги адвокатів військовослужбовцям. 2022. URL: <https://unba.org.ua/news/7407-naau-stvorila-centr-koordinacii-volonters-koi-dopomogi-advokativ-vijs-kovosluzhbovcyam.html>
9. Центр надання допомоги та координації волонтерського руху адвокатів з правового захисту військовослужбовців розширює діяльність. 2022. URL: <https://advokatpost.com/tsentr-nadannia-dopomogy-ta-koordynatsii-volonterskooho-rukhu-advokativ-z-pravovoho-zakhystu-vijskovosluzhbovtsiv-rozshyriuie-diialnist/>
10. Про внесення змін до Порядку ведення Єдиного реєстру адвокатів України: рішення Ради адвокатів України від 29 квітня 2022 року № 44. 2022. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-04-29-r-shennya-rau-44_627a42765c177.pdf
11. РАУ відтермінувала до 5 лютого 2023 року строк внесення відомостей до ЄРАУ адвокатами, які надають БВПД. URL: <https://unba.org>.

- ua/news/7826-rau-vidterminovala-do-5-lyutogo-2023-roku-strokvnesennya-vidomostej-do-erau-advokatami-yaki-nadayut-bvvpd.html
12. РАУ погодила пропозицію Мінюсту щодо надання безкоштовної правової допомоги дітям перебувають за кордоном через війну. URL: <https://unba.org.ua/news/7584-rau-pogodila-propoziciyu-minyustu-shodo-nadannya-bezkoshtovnoi-pravovoi-dopomogi-dityam-perebuvayut-za-kordonom-cherez-vijnu.html>
 13. Звіт про діяльність системи БПД в 2021 р. URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/zvitbpd-2021.pdf>
 14. Гвоздій В, За час воєнного стану до лав адвокатської спільноти долучились майже 2 тисячі нових адвокатів URL: <https://unba.org.ua/news/7545-za-chas-voennogo-stanu-do-lav-advokats-koi-spil-notidoluchilis-majzhe-2-tisyachi-novih-advokativ-valentin-gvozdij.html>
 15. Звіт Комітету з питань безоплатної правової допомоги, що діє в складі НААУ, з актуальних питань функціонування системи безоплатної правової допомоги в Україні. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/Звіт%20БПД_2022.pdf
 16. НААУ вийшла з Меморандуму про співпрацю з Координаційним центром з надання правової допомоги. URL: <https://unba.org.ua/news/7814-naau-vijshla-z-memorandumu-pro-spivpracyu-z-koordinacijnim-centrom-z-nadannya-pravovoi-dopomogi.html>
 17. Адвоката Масі Найєма, який отримав важке поранення на фронті, прооперували. 2022. URL: <https://espresso.tv/advokata-masi-nayema-yakiy-otrimav-vazhke-poranennya-na-fronti-prooperovali>
 18. Ще 10 адвокатів отримали грошову допомогу від НААУ. URL: <https://unba.org.ua/news/7726-she-10-advokativ-otrimali-groshovu-dopomogu-vid-naau.html>
 19. Опікунська рада надала 100 тисяч гривень родині загиблого адвоката з Донеччини. URL: <https://unba.org.ua/news/7559-opikunskaka-rada-nadala-100-tisyach-griven-rodini-zagiblogo-advokata-z-donechchini.htm>
 20. РАУ вшанувала пам'ять загиблого на війні адвоката Дмитра Чумака. 2022. URL: <https://unba.org.ua/news/7353-rau-vshanuvala-pamyat-zagiblogo-na-vijni-advokata-dmitra-chumaka.html>

21. Загинув адвокат із Запоріжжя. URL: <https://unba.org.ua/news/7788-zagynuv-advokat-iz-zaporizhzhya.html>
22. Опікунська рада НААУ надала грошову допомогу родинам двох загиблих на війні адвокатів URL: <https://unba.org.ua/news/7622-opikuns-ka-rada-naau-nadala-groshovu-dopomogu-rodinam-dvoh-zagiblih-na-vijni-advokativ.html>
23. Для розподілення благодійної допомоги адвокатам під час воєнного стану створена Опікунська Рада. 2022. URL: <https://advokatpost.com/dlia-rozpodilennia-blahodijnoi-dopomohy-advokatam-pid-chas-voiennoho-stanu-stvorena-opikunska-rada/>
24. Опікунська рада надала матеріальну допомогу родинам двох загиблих адвокатів. 2022. URL: <https://unba.org.ua/news/7378-opikuns-ka-rada-nadala-material-nu-dopomogu-rodinam-dvoh-zagiblih-advokativ.html>
25. Опікунська рада надала 100 тисяч гривень родині загиблого адвоката з Харківщини. URL: <https://unba.org.ua/news/7783-opikuns-ka-rada-nadala-100-tisyach-griven-rodini-zagiblogo-advokata-z-harkivshini.html>
26. Опікунська рада НААУ підтримала родини двох загиблих адвокатів. URL: <https://unba.org.ua/news/7827-opikuns-ka-rada-naau-pidtrimala-rodini-dvoh-zagiblih-advokativ.html>
27. Опікунська Рада надала допомогу родинам двох загиблих адвокатів. 2022. URL: <https://unba.org.ua/news/7359-opikuns-ka-rada-nadala-dopomogu-rodinam-dvoh-zagiblih-advokativ.html>
28. Опікунська рада надала 100 тисяч гривень родині загиблого адвоката з Харківщини. URL: <https://unba.org.ua/news/7783-opikuns-ka-rada-nadala-100-tisyach-griven-rodini-zagiblogo-advokata-z-harkivshini.html>
29. Ще 10 адвокатів отримали грошову допомогу від НААУ. URL: <https://unba.org.ua/news/7726-she-10-advokativ-otrimali-groshovu-dopomogu-vid-naau.html>
30. НААУ продовжує надавати матеріальну допомогу постраждалим від війни адвокатам. 2022. URL: <https://unba.org.ua/news/7410-naau-prodovzhue-nadavati-material-nu-dopomogu-postrazhdalim-vid-vijni-advokatam.html>

31. Відбулося засідання Опікунської ради НААУ. 2022. URL: <https://unba.org.ua/news/7356-vidbulosya-zasidannya-opikunskoi-radi-naau.html>
32. ССВЕ рекомендує спростити визнання кваліфікації українських адвокатів у Європі. URL: <https://unba.org.ua/news/7483-ssve-rekomendue-sprostiti-viznannya-kvalifikacii-ukrains-kih-advokativ-u-evropi.html>
33. Звіт про міжнародну благодійну допомогу українським адвокатам. 2022. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/Report%20on%20international%20charitable%20assistance_UNBA_UKR%2009.12.2022.pdf

ORIGINS OF SCIENTIFIC RESEARCH BY CONSTITUTIONAL SCIENTISTS OF UKRAINE FOR AN OPTIMAL MODEL OF BUILDING RELATIONSHIPS OF THE CENTRAL BANK OF THE STATE WITH BODIES OF STATE GOVERNMENT AND INSTITUTIONS OF INTERNATIONAL (INGOVERNMENTAL) ORGANIZATIONS

Naturkach Ruslana Pavlivna,

*Candidate of Law, associate professor,
postgraduate student of the Department
of Constitutional Law and comparative jurisprudence,
Uzhhorod National University,
Uzhhorod, Ukraine*

Abstract: the study is devoted to the identification of transformational factors that intensified the scientific search of constitutionalist scientists of Ukraine to find the optimal model for building relations between the central bank of the state and state authorities and institutes of international (intergovernmental) organizations. Attention is focused on such factors as constitutionalism and globalization. Attention is drawn to the fact that one of the key issues of the constitutional reform was and remains the issue of the legal status of the National Bank of Ukraine.

Key words: constitutionalism, legal status, National Bank of Ukraine, globalization, constitutional reform.

The issue of constitutionalism, its models, as well as the issue of the legal status of the National Bank of Ukraine are the subject of numerous discussions. The transformation of the legal status of the Na-

tional Bank of Ukraine in connection with the convergence and gradual adaptation of national legislation to the *acquis communautaire* of the EU deepens these discussions and promotes the initiation of new ones.

Constitutionalism is an indisputable asset of modern civilization. This is a phenomenon that embodies the set of values of Western civilization [1]. Its generally recognized principles are reflected in the Constitution of Ukraine. Among them is the division of state power. The National Bank of Ukraine is not included in any of the branches of state power, at the same time, it occupies one of the key places in the system of checks and balances.

One of its key issues of constitutional reform was and remains the issue of the legal status of the National Bank of Ukraine. Undoubtedly, one of the important scientific tasks of the constitutional reform is its doctrinal support, taking into account the reference taken by Ukraine to the constitutional traditions of the EU member states, in which the system of constitutionalism is formed. The analysis of the research base on constitutionalism, its models, the banking system of Ukraine, the functions of the National Bank of Ukraine, its interaction with the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine is key to determining the legal status of the National Bank of Ukraine and its role in the system of constitutionalism.

A. Boryslavska rightly emphasizes that during the twentieth century, the term constitutionalism «was firmly rooted both in constitutional and legal, as well as in historical and political sciences. Moreover, this concept has become one of the fundamental ones in constitutional law. Along with this, it is not necessary to talk about the generally accepted determination of its content or its established clear boundaries. There is a diversity of viewpoints in this area of scientific thought. This, obviously, can be explained by different epistemological and axiological attitudes of researchers, on the one hand, and on the other hand, by historical features of constitutional development, modern realities of the functioning of the political power of one or another country» [1].

Many works of domestic and foreign scientists are devoted to the issue of constitutionalism. «They reflect different views on the nature, peculiarities of the emergence and existence of constitutionalism in different countries. It is noteworthy that the opinions of scientists do not simply differ, but are sometimes diametrically opposed, and this does not concern secondary issues of the existence of constitutionalism, but its essence, which gives different answers to the question of the «presence – absence» of constitutionalism in a certain country or group of countries», rightly emphasizes O. Borysavska [1].

During the reformation of public-legal relations in various countries, including Ukraine, the question of the legal status of the central bank of the state and its role in the system of constitutionalism has repeatedly arisen [2; 3]. Moreover, this issue was and remains relevant for the member states of the European Union (hereinafter referred to as the EU), since the European System of Central Banks operates in the EU, which has a hierarchical structure, and which, in addition to the European Central Bank, includes the central banks of the member states of the European Union. At the same time, the European Central Bank is an integral part of the mechanism of public authority in the European Union.

It is noted in the legal literature that «according to established opinion, the phenomenon of constitutionalism appeared in the late 18th – early 19th centuries. in the United States of America, England, France, and later in other countries of Western Europe. It is clear that the development of this concept was significantly influenced by the political and legal realities of the respective states, the peculiarities of their history and culture, as well as the needs of political elites. Under the influence of these and a number of other factors, various concepts of constitutionalism were formed, which laid the foundations for the emergence of relevant models of constitutionalism.

For example, English political and legal thought connects constitutionalism with the rule of law, which arose here as early as the 13th century, American philosophers and lawyers emphasize the im-

portance of the Constitution, which is the foundation of the system of constitutionalism (and in the USA – also the basis of statehood), scientists of continental Europe emphasize not only the written constitution, but also the existence of appropriate mechanisms for restraining state arbitrariness. English, American and European models of constitutionalism, therefore, are based on different concepts and have different practical implementation in the corresponding political and legal systems» [1].

I. Slovka rightly points out that «...in Soviet jurisprudence, the theory of constitutionalism was considered mainly through the prism of the philosophy of law and the history of political and legal teachings. In the late 1980s and early 1990s, an attempt was made to form the concept of socialist (Soviet) constitutionalism. In particular, the concept of legal statehood was built within the framework of the socialist form of the state as a whole» [4]. As an argument, the scientist cites the following: «The rule of law,» S.S. Alekseev wrote, «is a form of organization of political power that fully corresponds to socialism.» Yu. M. Baturin and R. Z. Livshits believed that «in a socialist legal state, universal human achievements of democracy and civilization should be combined (such as the supremacy of the law in all spheres of social life, the connection of the state with law, the rights and freedoms of the individual, mutual the responsibility of the state and the individual, the high role of the court) with social ideals (such as the social protection of the individual)». According to V. M. Savytskyi and I. A. Ledyakh, «the main meaning of the socialist model of the rule of law is to ensure the supremacy of the law, which expresses the will of the people» [5, p. 184].

V. S. Nersesyants connected the concept of legal statehood with the Soviet form of the state: «The concept of the Soviet legal state can be defined as a system of principles, institutions and norms that express the democratic idea of popular sovereignty... only the people are the source of... power» [6, with. 37].

I. Slovka notes in her dissertation research that «during the period of existence of Soviet power, the achievements of constitutional-

ism were significantly devalued. Underestimation of the law, nihilistic attitude towards the law, the constitution of the state rather as an ideological act, the gap between what is written in the constitution and what is in reality, gross violations of the constitutional legislation, including the constitutionally fixed rights of citizens – all this caused significant damage to society and the state. The Soviet government rejected the very problem of constitutionalism: the question of limiting power by law was not even discussed. The theory of constitutionalism, as well as the entire concept of the legal state, which reflected the relationship of political forces, acquired an apologetic character» [4].

The scientist emphasizes that «only in the first half of the 90s of the 20th century. the very concept of Ukrainian constitutionalism was developed as a complex category that includes constitutional ideology, socio-political movement and the constitutional state of social relations. This made it possible to develop the first model of Ukrainian constitutionalism in the history of our country, embodied in the Constitution of 1996. The terms recognized by the world: «rule of law», «parliamentarism», «constitution and constitutionalism» are returning to scientific circulation. State and legal science initiated the development of the modern concept of constitutionalism» [4].

Thus, with the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 [7], scientific research on the issue of constitutionalism intensified. At the same time, they did not raise the issue of the role of the National Bank of Ukraine in the system of constitutionalism. It was only indirectly about its legal status in the context of dependence/non-dependence on the government of Ukraine.

So, the following main transformational factors activated scientific research with the aim of finding the optimal model for building relations between the central bank of the state and state authorities and institutes of international (intergovernmental) organizations: constitutionalism and globalization.

List of references:

1. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: Дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право, муніципальне право. Харків, 2019.
2. Gurzhi T., Deshko L., Gurzhii A., Berlach A., Radyshevsk O. State audits in modern Ukraine: Issues, challenges, perspectives. Public Policy and Administration. 2019. Vol 18. No 2. P. 281-298.
3. Novikova N., Deshko L., Gurzhii A. Leading approaches to modernization of state financial control: a case of Ukraine. Proceedings of the 2nd International Conference on Social, Economic and Academic Leadership (ICSEAL 2018). Advances in Social Science Education and Humanities Research. 2018. Volume 217. P. 149-156. URL: <https://www.atlantispress.com/proceedings/icseal-18/25904306>.
4. Словська І. Український конституціоналізм: основні етапи становлення і розвитку: Дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.02. – конституційне право, муніципальне право. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2004.
5. Савицкий В. М., Ледах И. А. Концепция социалистического правового государства. Социалистическое правовое государство: концепции и пути реализации. М.: Наука, 1989.
6. Нерсесянц В. С. Основные признаки, цели и особенности концепции советского правового государства. Социалистическое правовое государство: концепции и пути реализации. М.: Наука, 1989.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІОНАЛІЗАЦІЮ МАЙНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Бисага Ганна Юріївна,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного права та процесу

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

м. Ужгород, Україна

Анотація: Війна пронизала майже кожен сферу державного та суспільного життя, наклала свій відбиток на суспільство в цілому, остання стала жорстким викликом для кожного українця в тому числі. Однак, відповідь на виклики також має бути жорсткою, та реалізовуватися не лише на фронті, але і в інших сферах також, зокрема, економічній, що в певній мірі являється другим фронтом держави.

Ключові слова: воєнний стан, приватна власність, державна власність, націоналізація, експропріація, активи.

Ще досить рано починати говорити про відновлення України. Дійсно, наразі поширюються різні пропозиції, включно з оцінками щодо масштабу загального проекту реконструкції. Більше того, вже зараз зрозуміло, що правильний процес стане критичним для майбутнього як української, так і європейської безпеки зокрема. Окрім фінансування реконструкції, міжнародне співтовариство також має забезпечити, щоб цей процес фактично зміцнив Україну шляхом відродження її демократичної та економічної активності. Останнє, якраз таки активно реалізується в межах внутрішньої політики держави. Зокрема, провадження державним апаратом жорсткого контролю за правовим обігом ресурсів, в тому числі допустимість вилучення майна. Однак, щодо останньої тези, слід також враховувати і

обов'язково дотримуватися того факту, що позбавлення права власності слугує крайнім, виключним заходом демократичної держави, яке реалізовується на передбачених законом підставах, що, якраз таки, і відрізняє сучасну демократичну державу від тоталітаризму та анархізму.

Так, з'ясовуючи правову природу інституції примусового позбавлення об'єктів права власності органами державної влади, слід відмітити, що дане питання є частково регульоване на законодавчому рівні, однак, значну частину напрацювань знаходимо саме в наукових підходах правників. Зокрема, слід звернути уваги на те, що інститутом примусового позбавлення права власності являється експропріація. У свою чергу, звертаючись до тлумачного словника сучасної української мови, відмітимо, що під терміном «експропріація» слід розуміти примусове вилучення майна у власність держави [1]. Хоча інтерпретація є трохи короткою та вузькою, однак сенс терміну прямо передається. Таким чином, В. М. Коссак серед об'єктів експропріації розглядає, як нерухоме (земля, різного роду підприємства), так і рухоме майно (дорогоцінне каміння, метали) [2]. Своєю чергою, поняття «експропріація» трапляється також у деяких законодавчих актах, зокрема, Законах України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» [3], «Про торгово-промислові палати» слугує підставою видачі сертифікатів щодо форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) [4], Законі України «Про санкції» є підставою для застосування санкцій [5].

Отже, зважаючи на той факт, що експропріація є надзвичайно широким поняттям, не викликатиме заперечень підхід, згідно з яким формами експропріації цілком логічно виступають *реквізиція, конфіскація та націоналізація майна* в конкретних випадках та за конкретних умов.

Варто відмітити, що регулюванням відносин, які виникають із націоналізації об'єктів власності в історичній ретроспективі найбільш тісно займався СРСР. Які, проте, здійснювалася із

значним порушенням загальноправових принципів, були проявом правового нігілізму, низького рівня правової культури та правосвідомості загалом [6, с. 56]. Наведене, однак, в жодному разі не слід сприйняти як заперечення правової природи націоналізації, скоріше навпаки. Так, вже згадуваний нами автор С. Яценко стверджує, що націоналізація повинна мати правове забарвлення та являється позитивним явищем тоді, коли вона провадиться з метою «абсорбції» економічних потрясінь, вирішення значних за тривалістю економічних проблем, видатки на усунення яких менші за збитки, які вони можуть спричинити. Іншими науковцями націоналізація подібно розглядається як нормальне та необхідне явище (Д.В. Задохайло, О.М. Вінник, В. Косак, Д.І. Погрібний, В.В. Поєдинюк тощо). А згідно статті 10 Господарського кодексу України, націоналізація взагалі являється складовою політики інституційних перетворень, спрямованої на формування раціональної багатокладної економічної системи, що в свою чергу, є одним з основних напрямків економічної політики держави [7].

Що стосується європейського регулювання відносин із націоналізацією, то ЄСПЛ також стоїть на боці згаданих нами однодумців, стверджуючи, що в основному забезпечення суспільних інтересів повинно здійснюватися без протиправного позбавлення права власності окремих суб'єктів. А право власності необхідно розглядати як абсолютне право, припинення якого можливе лише на підставах і в порядку, визначених законодавством [8, с. 98].

Так, 12 травня Верховною Радою України було затверджено Указ Президента про початок так званої націоналізації російських активів в Україні. Насправді, останнє більш коректніше називати конфіскацією, оскільки, згідно з Конституцією України, примусове відчуження майна передбачає виплату компенсації попереднім власникам. У нашому ж випадку ніяких виплат в користь російської власності не передбачено [9]. Так, першими націоналізованими активами стали: корпоративні права в ПАТ «Акціонерний

комерційний промислово-інвестиційний банк», які належали «ВЕБ.РФ» (99,77%), та в АТ «Міжнародний резервний банк», які належали «Сбербанку Росії» (100%). Окрім того, фінансові активи (права вимоги тощо), які були наявні в цих компаній [10].

Треба визнати, що нещодавні націоналізації в Україні є цілком виправдані через виняткові обставини, створені триваючим вторгненням Росії. У той же час, слід враховувати той факт, що антиолігархічна політика, прийнята українською владою до війни, була непослідовною, незважаючи на заяви президента В. Зеленського про те, що деолігархізація є головним національним пріоритетом.

У цьому контексті важливо, щоб націоналізація під час війни відбувалася як крайній засіб, коли всі інші законні засоби виявляються неефективними. Будь-яка націоналізація, яка має місце, має бути прозорою. Оскільки, саме реальна наявність законодавчо прописаних процедур та їх дотримання є тим, що відрізняє правову державу від держави, де панує свавілля.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник (ВТС) сучасної української мови URL: <http://slovopedia.org.ua/36/53397/239297.html> (дата звернення 10.01.2023 р.)
2. Коссак В. М. Експропріація. Юридична енциклопедія: в 6 т. К.: українська енциклопедія, 1998. т. 2. 1999. 744 с.
3. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014. № 1669-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014 р. № 44. С. 2972.
4. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997. № 671/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998 р. № 13. Ст. 52.
5. Про санкції: Закон України від 14.08.2014. № 1644-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014 р. № 40. С. 2838.

6. Яценко С. Економічні та правові підстави націоналізації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №3. С. 56-61.
7. Господарський кодекс України від 16.01.2003. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003 р. № 18. Ст. 144.
8. Коссак В. Експропріація і вилучення майна: європейська судова практика. *Право України*. 2016. № 1. С. 93-100.
9. Проект Закону про затвердження Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 травня 2022 року «Про примусове вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» від 11.05.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39594> (дата звернення 10.01.2023 р.).
10. Верховна Рада затвердила перший Указ про націоналізацію активів рф в Україні. URL: <https://pravo.ua/verkhovna-rada-zatverdyla-pershyi-ukaz-pro-natsionalizatsiiu-aktiviv-rf-v-ukraini/> (дата звернення 10.01.2023 р.).

ВПЛИВ ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА МОДЕРНІЗАЦІЮ ЮРИДИЧНИХ СЕРВІСІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Петрецька Наталія Іванівна,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
nataliya.petretska@uzhnu.edu.ua*

Анотація. Попри швидкі темпи зростання кількості організацій громадянського суспільства і їх активної участі у сприянні та взаємодії з органами державної влади і місцевого самоврядування, наразі вони становлять невід'ємну частину механізму захисту прав людини. А отже, механізм захисту прав є цілісним організмом, для функціонування якого недостатньо лише інституційного різноманіття, необхідне нормативно-правове забезпечення та дотримання правових гарантій, врегулювання процедурно-процесуальних особливостей на всіх його етапах та стадіях.

Умовно, на сьогоднішній день, ми розглядаємо трансформацію механізму захисту прав людини, що можна охарактеризувати як: довоєнний; механізм захисту прав людини в умовах війни; повоєнний.

Ключові слова: організації громадянського суспільства (ОГС); довоєнний механізм захисту прав людини; захист прав людини в умовах війни; стратегічні акти; правова та соціальна підтримка.

Досліджуючи механізм захисту прав людини ми можемо визначити послідовність окремих дій та процесів, що формують певну українську концепцію захисту прав людини в умовах війни. Україна тривалий період часу намагається рухатись у напрямку до правового забезпечення європейських цінностей прав людини і стратегічно була націлена на розроблення та впровадження судової та інших правових реформ, які б подолали кризові явища як інституційного так нормативного механізму захисту прав людини.

Конституцією проголошено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Ця конституційна норма-принцип наповнена особливо глибоким змістом в період військової агресії та геноциду проти українського народу російським окупаційним режимом. Єднання народу у протистоянні ворогу, підтримка і захист громадянами одне одного, продемонстрували силу духу українського народу та духу Конституції.

Після здобуття Україною незалежності, науковців огорнула хвиля уваги щодо дослідження таких об'єктів, як поняття та функції держави, зміст державної влади, інститути та органи державної влади, забезпечення громадянських і політичних прав тощо. На разі, все більше науковців присвячують себе дослідженню тематики правотворчої діяльності, питань сталого розвитку, транскордонного співробітництва, екології, забезпечення прав і свобод людини керуючись практикою ЄСПЛ тощо. Це свідчить про розвиток суспільних відносин і поступовій зміні нормотворчої діяльності на користь правотворчої із дотриманням принципу верховенства права. Такий процес став можливим завдяки громадянському настрою у розвитку правової та демократичної держави, недопущення свавільного авторитарного режиму та порушення прав і свобод людини. Разом з цим, виникає гостра потреба у розробці стратегічних актів розвитку держави та покращення механізму захисту прав людини.

Варто відзначити, що будь які спроби реформувати політичну чи правову систему, без значної у кількісному відношенні і усвідомленої у якісному, участі громадськості – є провальними. З точки зору модернізації юридичних сервісів забезпечення та захисту прав, свобод, інтересів людини в умовах війни та у повоєнний період, як ніколи є актуальним питання змісту і ролі правових актів стратегічного характеру, як органів державної влади, так і громадянського суспільства. І. Берназюк, висвітлює питання стратегічної правотворчості в двох аспектах:

1) у науково-теоретичному – як процес ініціювання, розроблення, обговорення, прийняття й реалізації стратегічних актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України, який характеризується послідовністю, строковістю, науковою обґрунтованістю, конституційно-правовою відповідальністю її суб'єктів перед народом або відповідними представницькими органами державної влади;

2) у практичному – як планомірну діяльність щодо ініціювання, розроблення, обговорення, прийняття та реалізації, насамперед, стратегічних актів Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України за участю інших суб'єктів у випадках і в порядку, встановленому законодавством України [1. с. 7].

Виходячи з наведеного, стратегічна правотворчість це процес від ініціювання до реалізації, діяльність, в основу якої покладається злагоджена робота всіх органів державної влади та суб'єктів громадянського суспільства на досягнення якісного результату. Зокрема, указом Президента затверджено Національну стратегію розвитку громадянського суспільства на 2021-2026 роки, підґрунтям якої є принципи, норми та стандарти закріплені рядом міжнародних конвенцій, резолюцій та інших актів. Вона спрямована на забезпечення виконання зобов'язань щодо взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, визначених в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом,

Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [2]. Окремі завдання, пов'язані з розвитком громадянського суспільства, відображені у тому числі в Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України 24 березня 2021 року № 119, Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695, Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року № 710-р.

Нормативно-правове забезпечення сприяє тому, що на національному, регіональному та місцевому рівнях громадяни активно долучаються до співпраці з органами державної влади, органами місцевого самоврядування через публічні консультації, місцеві ініціативи, громадські слухання, звернення, громадський бюджет, громадську експертизу, діяльність консультативно-дорадчих органів тощо.

Передумовою щодо необхідності правового регулювання діяльності ОГС стали події пов'язані з порушення російськими військами суверенітету України у східних її регіонах ще з 2014 року, внаслідок яких почали активно формуватися різні громадські рухи. Недотримання принципу правової визначеності, призвів до того, що наприкінці 2013 року були громадські ініціативи, які формувалися з числа революційно налаштованих активістів з метою самооборони [3]. Це віщувало створення формувань, які вбачали своєю головною ідеєю виконання статті 17 Конституції щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки, які є справою всього Українського народу. Це призводило одночасно і на виконання цієї статті Конституції і на її порушення, адже ч.5 забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. Не контрольовані збройні формування, прикриваючись ідеєю ОГС змусили ВРУ та Президента до правового регулювання їх

діяльності. Проте законопроекти, які подавалися до Верховної Ради утискали права ОГС.

Згодом, світ огортає нова проблема боротьби з небезпечним вірусом для життя людини, і держава знову потребує підтримки з боку громадянського суспільства. Спостерігаються тенденції зростання кількості інститутів ОГС більше ніж у 3 рази, які активно почали співпрацювати з міжнародними фондами та організаціями, допомагаючи державі долати виклики зумовлені пандемією.

Не встигли оговтатись від пандемії, як з'явилась нова потреба у організаціях громадянського суспільства зумовлена збройною агресією росії проти українського народу. З'являється нова хвиля організованості українських громадян до провадження благодійної та волонтерської діяльності, створення громадських організацій та волонтерських ініціатив, зокрема у сфері захисту прав людини та громадянина, представлення інтересів різних груп громадян, надання соціальних, правових та інших послуг для внутрішньо переміщених осіб, осіб, які постраждали внаслідок військової агресії, військовослужбовцям, членам їх родин, всім громадянам, які потребують правової та соціальної підтримки.

Варто відмітити, що попри швидкі темпи зростання кількості ОГС і їх активної участі у сприянні та взаємодії з органами державної влади і місцевого самоврядування, і зараз вони становлять невід'ємну частину механізму захисту прав людини. А отже, механізм захисту прав є цілісним організмом, для функціонування якого недостатньо лише інституційного різноманіття, необхідне нормативно-правове забезпечення та дотримання правових гарантії, врегулювання процедурно-процесуальних особливостей на всіх його етапах та стадіях.

Умовно, на сьогоднішній день, ми розглядаємо трансформацію механізму захисту прав людини, що можна охарактеризувати як:

- довоєнний;

- механізм захисту прав людини в умовах війни;
- повоєнний.

Цілком зрозумілим для нас є довоєнний механізм захисту. Ми можемо класифікувати його за різними ознаками, визначати недоліки, аналізувати наслідки його ефективності, що є результатом сьогодення. Проте, що стосується механізму захисту прав людини в умовах війни, то він проходить активну фазу трансформації на національному рівні і одночасно вносить певні пропозиції та корективи у міжнародний механізм захисту прав людини, безпосередньо впливаючи на розвиток міжнародного гуманітарного права. Слід наголосити на проблематиці трансформації механізму захисту прав людини в умовах правового режиму воєнного стану, що особливо актуально наразі, і зосередити увагу на його ефективності, з точки зору дотримання принципу верховенства права. Зокрема, гостро постає питання стратегічного характеру щодо вироблення механізму притягнення до відповідальності осіб за різного роду воєнні та військові злочини, в контексті оперативного їх розслідування.

Показником високої правосвідомості та єдності суспільства є активна участь у фіксації воєнних злочинів організаціями громадянського суспільства. За допомогою діяльності таких ініціатив груп поповнюється доказова база скоєних воєнних злочинів державою-агресором. Це одна із частин проробленої роботи організаціями громадянського суспільства у забезпеченні ефективності подальшого розслідування компетентними правозахисними органами. Значну участь ОГС беруть у наданні правової та соціальної підтримки особам, які постраждали внаслідок воєнних дій.

Інституціями, в механізмі захисту прав людини в умовах війни, є всі органи державної влади, місцевого самоврядування, їхня основна діяльність пов'язана із виданням нормативно-правових актів, зміст яких спрямований на організацію правопорядку шляхом нормативно-правового забезпечення та його виконання. Безпосередньо правоохоронними та правоза-

хисними інституціями є поліція, прокуратура, суд, омбудсмен. В цьому механізмі особливу правозабезпечувальну роль відіграють організації громадянського суспільства.

Механізм захисту прав людини у повоєнний період, одно-значно буде ефективним при подальшому здійсненні громадянського контролю за діяльністю органів публічної влади. Основна мета механізму захисту прав людини – це захист прав людини.

Виникає логічне питання, які заходи необхідно провести для удосконалення механізму захисту прав людини повоєнного періоду? Насамперед, це стратегічний комплексний правозахисний механізм, який варто розглядати як внутрішньо- та зовнішньодержавне забезпечення правопорядку на основі принципу верховенства права. Це механізм, який має бути спроможний для захисту прав людини, яка постраждала від дій держави агресора, відновлення порушених прав та відшкодування шкоди з притягненням до відповідальності винних осіб. Повоєнний механізм захисту прав людини, у найбільшій мірі, буде сфокусований на виробленні правових норм щодо відшкодування завданої шкоди внаслідок воєнних дій життю, здоров'ю людини, майну, спричиненої шкоди навколишньому середовищу тощо.

Список літератури:

1. Берназюк І.М. Конституційно-правовий статус та механізми реалізації стратегічних (програмних) актів: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2017. 39 с
2. Національна стратегія розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n23>
3. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Правий_сектор

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пирого Ігор Степанович,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
igor.pyroha@uzhnu.edu.ua*

Анотація: Досліджено наукові підходи щодо розуміння змісту поняття «воєнний стан», «права і свободи громадян», «обмеження прав і свобод людини» в умовах дії воєнного стану. Особливу увагу приділено питанню обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану.

Ключові слова: воєнний стан, обмеження права і свободи громадян, комендантська година, трудова повинність, суспільно корисні роботи.

Права і свободи людини і громадянина є фундаментальним надбанням людства, гарантуються Конституцією України і забезпечуються державою. Закріплені права дозволяють людині задовольняти свої потреби та реалізовувати власний потенціал у різних сферах суспільного життя. Обсяг гарантованих прав визначає ступінь демократичності суспільного ладу держави, правовий статус громадянина та регламентує діяльність усіх суб'єктів.

Демократична, соціальна та правова держава може передбачати обмеження права і свободи у визначених законом випадках: з метою захисту здоров'я, моральних основ суспільства,

національної безпеки, територіальної цілісності. Можливі деякі обмеження з метою охорони громадського порядку, запобігання злочинів, з'ясування істини при розслідуванні кримінальної справи, якщо іншими способами отримати інформацію неможливо, попередження розголошення конфіденційної інформації або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя [1, с. 381]. Обмеження основних прав і свобод в умовах особливих правових режимів визначаються Конституцією України [2] та законами «Про правовий режим надзвичайного стану» [3], «Про правовий режим воєнного стану» [4] та іншими законами України.

Надзвичайний стан вводиться на строк не більше ніж 30 діб і не більше ніж 60 діб в окремих місцевостях. Протягом надзвичайного та воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, зазначені у ч. 2 ст. 64 Конституції України. У разі необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України, але не більш ніж на 30 діб, який набирає чинності після затвердження Верховною Радою України.

Питанням забезпечення прав і свобод громадян під час дії окремих правових режимів у юридичній літературі приділена недостатня увага науковців. Окремі аспекти цієї проблематики досліджували правники, зокрема Шкітов О.Ф., Демидова Л.М., Магда С.О., Процюк О.П., Ковалів М.В. та інші. Зазвичай об'єктом наукових досліджень виступали правові режими окремих галузей права, об'єкти правових режимів, зміна форм і методів державного управління в умовах дії правових режимів. Водночас аспекту забезпечення прав людини в умовах дії воєнного стану приділялась недостатня увага.

Метою дослідження підходів щодо змісту поняття «воєнний стан» та допустимих обмежень прав і свобод людини в умовах його дії.

24 лютого 2022 року збройна агресія російської федерації проти України набула повномасштабного характеру. Указом

Президента України № 64 від 24.02.2022 року введений воєнний стан на всій території України [5] строком на 30 днів з подальшим можливим продовженням ще на 30 днів. Очевидно, що ця норма має бути змінена, а Указ Президента має діяти до закінчення обставин, які викликали запровадження воєнного стану.

У ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено «воєнний стан» як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [4].

Запровадження воєнного стану передбачає обмеження деяких прав і свобод людини і громадянина. Законодавство України дає вичерпний перелік конституційних прав і свобод громадян, які можуть бути обмежені протягом терміну оголошеного надзвичайного чи воєнного стану. Цей перелік не підлягає розширеному тлумаченню. Обмеження стосуються конституційних права і свобод людини і громадянина, передбачених ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Вводяться також обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, необхідному для забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Режим воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поведіння або покарання, будь-яких обмежень права на життя, на свободу думки, совісті, релігії в розумінні цих прав і сво-

бод, закріплених у Міжнародному пакті про громадянські й політичні права та законах України. А будь які спроби використати воєнний стан з метою захоплення влади або зловживання нею тягнуть за собою відповідальність згідно із законом [1, с. 382].

Уведення правового режиму воєнного стану наділяє додатковими повноваженнями, забезпечує необхідні умови для здійснення цих повноважень і надає необхідні ресурси для виконання функцій оборони держави [6, с. 10]. Під час воєнного стану має бути забезпечена оперативна взаємодія між усіма органами державної влади та посадовими особами для належного виконання покладених на них обов'язків. Дотримання цих вимог мінімально позначиться на правах громадян України та фактично не зачіпатиме їхні інтереси та повсякденний побут. Недотримання цих вимог може спровокувати внутрішню кризу в країні з непередбачуваними наслідками.

Можливість обмеження основних прав і свобод людини державою передбачена в усіх міжнародно-правових актах, які регламентують права й основоположні свободи людини. Кожен правовий акт визначає межі можливих обмежень та вичерпний перелік підстав для їх запровадження, а також дає вичерпний перелік прав, які не можуть бути обмежені ні за яких обставин.

У Статті 23 Конституції України зазначено: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

Відповідно до ч. 1. ст. 8. Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено перелік заходів правового режиму воєнного стану та визначено відповідальний орган за їх запровадження: «військове командування разом із військовими адміністраціями (у випадку їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень

конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану».

Може встановлюватися особливий режим в'їзду і виїзду, обмеження на свободу пересування іноземців та осіб без громадянства, вводиться комендантська година, а також обмеження руху транспортних засобів. Можливі обмеження щодо вибору місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан; встановлюється заборона на торгівлю зброєю; алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі; сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами; запроваджуватися за необхідності нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами; здійснюватися евакуація населення, якщо виникає загроза життю або здоров'ю, а також матеріальних та культурних цінностей, якщо виникає загроза їх пошкодженню або знищенню; для фізичних і юридичних осіб може встановлюватися військово-квартирна повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ.

Порядок застосування цих заходів регулюється Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану» [7]. Зокрема, до суспільно корисних робіт можуть залучатися лише працездатні особи віком від 16 років, які не мають обмеження за станом здоров'я до роботи в умовах воєнного стану. Забороняється залучати малолітніх дітей, віком до 15 років, жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також вагітних жінок, якщо виконання таких робіт може негативно вплинути на стан їхнього здоров'я.

Постановою Кабінету Міністрів України визначено «порядок перевірки документів в осіб, огляд речей, транспортних

засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану» [8] з урахуванням обмежень, встановлених Конституцією України.

Під час воєнного стану можуть встановлюватися обмеження щодо юридичних осіб, які передбачають: використання потужностей та трудових ресурсів підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреби оборони, зміну режимів їхньої роботи і виробничої діяльності, а також умов праці відповідно до законодавства про працю; відсторонення від роботи керівників підприємств, установ та організацій без збереження заробітної плати за неналежне виконання ними своїх обов'язків, визначених Законом, та призначення виконавців обов'язків керівників зазначених підприємств, установ та організацій на час дії правового режиму воєнного стану; вилучення у підприємств, установ та організацій усіх форм власності, окремих громадян електронно-комунікаційного обладнання, телевізійно-, відео- і аудіоапаратури, комп'ютерів, а також за потреби інших технічних засобів зв'язку у випадку порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану; примусове відчуження майна, в тому числі того, що перебуває у приватній або комунальній власності. У встановленому законом порядку для потреб держави може вилучатися майно державних підприємств, державних господарських об'єднань з оформленням документів встановленого зразка.

Законом передбачено повне відшкодування вартості вилученого майна. Якщо після скасування правового режиму воєнного стану майно, що було примусово відчужене, збереглося, колишній власник або уповноважена ним особа має право вимагати повернення такого майна у судовому порядку. Колишній власник примусово відчуженого майна може вимагати надання йому взамін іншого майна, якщо це можливо.

Під час дії правового режиму воєнного стану уповноважені органи мають право заборонити проведення мирних збо-

рів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів, а також право регулювати роботу постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг, поліграфічних підприємств, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій і закладів культури та засобів масової інформації, а також забороняти передачу інформації через комп'ютерні мережі.

У місцевостях, де ведуться бойові дії, запровадження та здійснення таких заходів правового режиму воєнного стану покладається безпосередньо на військове командування та військові адміністрації.

Зазначені обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб встановлюються на період дії Указу Президента України «Про введення воєнного стану».

Під час дії воєнного стану набув чинності Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [9], який визначає особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої приналежності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами, у період дії воєнного стану. Закон регулює особливості переведення та зміни істотних умов праці під час воєнного стану. Зокрема: ч. 2 ст. 3 Закону встановлює, що у період дії воєнного стану норми ч.3. ст. 32. «Кодексу законів про працю України» [10] та інших законів України, щодо повідомлення працівника про зміну істотних умов праці, не застосовується. Відповідно до вимог ст. 32 КЗпП система та розмір оплати праці, пільги, режим роботи, встановлення або ж скасування неповного робочого часу, суміщення професій, зміну розрядів і найменування посад законодавцем прямо визначені як істотні умови. Про такі зміни працівник має бути повідомлений за два місяці до їх уведення. Проте залишається в силі стаття 103 КЗпП України, відповідно до положень якої про нові або зміну діючих умов оплати праці в

бік погіршення, роботодавець повинен повідомити працівника не пізніше як за два місяці до їх запровадження. Вказана стаття була спеціальною нормою, а отже виникла неточність між двома нормами одного нормативного акта, яка була усунута внесенням відповідних змін до ч.2. ст. 3. Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [11].

Звернемо увагу на норми, які регулюють питання гарантії в оплаті праці. Відповідно до ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені частиною 2 статті 64 Конституції України. Вказана стаття Конституції містить посилання на 18 статей, у яких надано перелік прав і свобод людини і громадянина, які не можуть бути обмежені. Водночас ст. 43 Конституції України, що гарантує право на працю, включає можливість заробляти собі на життя працею, та на заробітну плату, не нижчу від визначеної Законом, не було включено до цього переліку. Тому не випадково, що в ст. 1 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» міститься положення, що на період дії воєнного стану вводяться обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених ст. 43, 44 Конституції України.

Проаналізувавши Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», можна вважати, що положення цього Закону не повною мірою узгоджуються з нормою ч. 1 ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», згідно з якою правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб, в умовах воєнного стану визначаються відповідно до Конституції України та цього Закону. Можливо, законодавець зробить певні кроки для усунення протиріччя.

Отже, маємо ситуацію, коли роботодавець в односторонньому порядку у будь-який момент може змінити будь-які істотні умови праці, наприклад, режим роботи, та встановити неповний робочий час, і така зміна не потребуватиме повідом-

лення працівника за два місяці. Зміна істотних умов праці не стосуються підстав їх запровадження – змін в організації виробництва і праці на підприємстві. А це означає, що тільки сам факт воєнного стану не є підставою для зміни умов праці. Якщо при розгляді трудового спору буде встановлено, що зміна істотних умов трудового договору проведена без вказаної підстави, то така зміна може бути визнана судом неправомірною з покладенням на роботодавця обов'язку поновити для працівника попередні умови праці.

Організація праці встановлює систему розподілу трудових обов'язків працівників, виконуючи які, досягається корисний ефект у господарській діяльності підприємства. Розподіляючи та кооперуючи працю, роботодавець має можливість, зокрема, скоротити виробничий цикл. Скорочення виробничого циклу може потягнути за собою скорочення обсягу трудових обов'язків працівника і відповідно зменшити складність та обсяг його роботи.

Законодавство вже давно містить норми, згідно з якими оплата праці у випадку неповного робочого дня або неповного робочого тижня провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Ця норма стосується і мінімального розміру заробітної плати. Цікаво, що законодавство не встановлює мінімум «неповного» робочого часу, що дозволяє роботодавцю вільно визначати такий мінімум, наприклад, одну годину на місяць.

В умовах воєнного стану роботодавець має можливість прийняти рішення про зміни в організації виробництва і праці, що призведе до змін у системі та розмірах оплати праці, про що працівники будуть повідомлені напередодні таких змін, що з наступного дня їх посадовий оклад зменшиться. При відмові працівників від продовження роботи, у зв'язку із зміною істотних умов, працівник може бути звільнений на підставі п. 6 ст. 36 КЗпП.

Отже, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, відповідно до ст. 43 та 44 Конституції України, в

період дії воєнного стану не застосовуються норми законодавства про працю, які врегульовані Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану».

Таке рішення не можна назвати справедливим стосовно працівників. Депутатському корпусу слід би додатково попрацювати над тим, щоб знайти більш збалансований підхід до врегулювання інтересів працівників та бізнесу, коли йдеться про оплату праці.

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти наступних **висновків**.

Законодавство не містить детальних вказівок на те, які саме загрози є достатніми для введення режиму воєнного стану. Проте практика ЄСПЛ свідчить, що такі загрози мають бути неминучими та надзвичайними і потребувати залучення мілітарних формувань для їх відвернення. Здійснений аналіз чинного законодавства та міжнародних актів доводить, що перелік прав, які зобов'язується гарантувати українська держава за умов дії режиму надзвичайного стану, не суперечить мінімальним вимогам, встановлених європейською спільнотою. Внесено пропозиції до законодавства щодо термінів запровадження воєнного стану.

Список літератури:

1. Проць І. М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381-384.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text>
3. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>

4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
5. Про введення воєнного стану. Указ Президента України № 64 від 24.02.2022 року. URL.: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
6. Кириченко С.О., Лобко М.М., Семененко В.М. Щодо питання правового режиму воєнного стану і стану війни. *Наука і оборона*. 2019. № 2. С. 9-16.
7. Про затвердження Порядку залучення працевдатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України № 753 від 13.07.2011 року. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2011-%D0%BF#Text>
8. Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України №1456 від 23.12.2021 року. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-%D0%BF#Text>
9. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 року № 2136-IX. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
10. Кодекс законів про працю України №322-VIII від 10.12.71. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України № 2352-IX від 01.07.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX#Text>

НОТАТКИ

НОТАТКИ

Наукове видання

ПРАВО В УМОВАХ ВІЙНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Міжнародна колективна монографія

За редакцією:

Ю. М. Бисаги, Д. М. Белова, В. В. Берч, О.В. Скрипнюка,
Л. М. Дешко, В. В. Заборовського, В. І. Продан

У авторській редакції

Верстка – Дербак Андріяни

Дизайн обкладинки – Бисага Ю.М., Продан В.І.

Підписано до друку 26.04.2023. Формат 64x84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Cambria.
Умовн. друк ар. 11,2. Тираж 200 прим. Замов. № 2604.

Оригінал-макет виготовлено та віддруковано:

ФОП Яценко Євген Валерійович

Закарпатська обл., Ужгородський р-н, с. Минай, пл. Народна, 53

П 68 **Право в умовах війни: питання теорії та практики:** міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю. М., Белова Д. М., Берч В. В., Скрипнюка О.В., Дешко Л. М., Заборовського В. В. та Продан В. І. Братислава, Ужгород: Інститут професійного розвитку, 2023. 192 с.

ISBN 978-80-974336-4-2

Монографія є комплексним науковим дослідженням проблематики реалізації прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина в умовах правового режиму воєнного стану. В рамках наукового видання окреслено питання функціонування Конституції України в умовах війни, визначено допустимі обмеження конституційних прав та свобод, розглянуто особливості функціонування громадянського суспільства, судових та правоохоронних органів, досліджено проблематику військового гуманітаризму та волонтерства, визначено актуальні проблеми захисту прав людини у сфері безпеки і оборони, розглянуто питання освіти та науки в умовах війни.

Дане наукове видання буде корисним для студентів, аспірантів, викладачів, суддів, адвокатів, прокурорів та інших осіб, котрі цікавляться цією проблематикою.

УДК 342.1/.78:355.01